

A KÖZÉPKOR ÉS A KORA ÚJKOR RÉGÉSZETE MAGYARORSZÁGON

ARCHAEOLOGY OF THE MIDDLE AGES
AND THE EARLY MODERN PERIOD IN HUNGARY

I.

Anjou-címeres kályhacsempe
a visegrádi királyi palotából,
14. század. Fotó: Benkő Elek

Stove tile from the Royal Palace
at Visegrád with the arms of the Angevin kings,
14th century. Photograph by Elek Benkő

SZERKESZTETTE / EDITORS

BENKŐ ELEK – KOVÁCS GYÖNGYI

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA RÉGÉSZETI INTÉZETE
ARCHAEOLOGICAL INSTITUTE OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
BUDAPEST 2010

TARTALOMJEGYZÉK / CONTENTS

Technikai szerkesztő / Copy-editor

OROSZ KRISZTINA

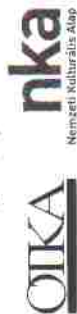
Angol fordítás / English translation

CHRIS SULLIVAN

Képfeldolgozás, képszerkesztés / Processing and editing of illustrations

RÉTI ZSOLT

Támogatók / Sponsors

PUB-K 78515

2712/0223

ISBN 978-963-7391-96-5 (I-II. kötet)

ISBN 978-963-7391-97-2 (I. kötet)

ISBN 978-963-7391-98-9 (II. kötet)

© Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete
Archaeological Institute of the Hungarian Academy of Sciences
1014 Budapest, Erő u. 49.

© Szerkesztők, szerzők, fordító / Editors, authors, translator
2010

Minden jog fenntartva.

A tanulmányokban felhasznált illusztrációkért a szerzők felelnek.

All rights reserved. The authors are responsible for the illustrations used in the studies.

Borító / Cover

Padlőtégla a pillisszentkereszti ciszterci monostorból, 14. század. Rajz: Szathmáryné Polgár Ida
A Dráva-vidék részlete az I. katonai felmérésen, 18. század.

HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Terképtár
Floor bricks from the Cistercian monastery at Pillisszentkereszt, 14th century. Drawing by Ida Szathmáry Polgár
Detail of the River Drava region on the First Military Survey, 18th century.

Institute and Museum of Military History, Military Map Collection
Borítótér / Cover design: RENKŐ MARCSI

Tipográfia és nyomdai előkészítés / Layout and desktop editing: ABPRINT Kft., Budapest
Nyomda / Printers: AKAPRINT Nyomdaipari Kft., Budapest

Előszó / Foreword	IX
Szerzők / Authors	XIII
Rövidítésjegyzék / Abbreviations	XV

I. TELEPÜLÉSEK – FALVAK, VÁROSK RÉGÉSZETI KUTATÁSA (SETTLEMENTS – ARCHAEOLOGICAL RESEARCHING OF VILLAGES AND TOWNS)

TAKÁCS MIKLÓS: Árpád-kori falusias települések kutatása Magyarországon 1990 és 2005 között (The Researching of Arpadian-era /Eleventh–Thirteenth-century/ Village-like Settlements in Hungary Between 1990 and 2005)	1
RÁCZ TIBOR ÁKOS: Árpád-kori települések szerkezetének sajátosságai Pest megyében. Kutatások az M0-s autópályra és a 4-es számú elkerülő út nyomvonalán (Characteristics of the Structure of Arpadian-era Settlements in Pest County. Investigations Along the Line Followed by the M0 Motorway and the Highway 4 Bypass)	69
TERELI GYÖRGY: Az Árpád-kori Kána falu (Kána, a Village from the Arpadian Era /Twelfth–Thirteenth Centuries/)	81
PUSZTAI TAMÁS: Középkori falvak és mezővárosok régészeti kutatása (The Archaeological Researching of Medieval Villages and Market Towns)	113
SZENDE KATALIN: A Kárpát-medence középkori városainak régészeti kutatása az elmúlt két évtizedben (The Archaeological Research into Medieval Towns in the Carpathian Basin Since 1990)	141
VÉGH ANDRÁS: Buda város régészeti emlékeinek kutatása 1985–2005 között (Archaeological Investigations in the Town of Buda Between 1985 and 2005)	173
MAGYAR KÁROLY: A középkori budai vízművekről (The Medieval Waterworks of Buda)	189
PAPP ADRIENN: Oszmán-török fürdők Budán – a Rudas és a Rác fürdő régészeti kutatása (2004–2006) (Ottoman-Turkish Baths in Buda – Archaeological Research at the Rudas and Rác Baths (2004–6)	207
BENKŐ ELEK: A középkori székelyek (The Szeklers in the Middle Ages)	221

II. EGYHÁZI ÉPÜLETEK RÉGÉSZETI KUTATÁSA
(ARCHAEOLOGICAL RESEARCHING OF ECCLESIASTICAL BUILDINGS)

- F. ROMHÁNYI BEATRIX: A középkori egyházi épületek kutatása – eredmények és feladatok
(Research into Medieval Ecclesiastical Buildings – Findings and Tasks) 255
- K. NÉMETH ANDRÁS: A középkori Magyarország egyházi topográfiai kutatása. Kutatástörténeti áttekintés
(Topographical Research Concerning the Church in Medieval Hungary. A Review of the Research) 271
- SIMON ZOLTAN: Ásátás és falkutatás középkori falusi templomainkban
(Excavation and Wall-research in the Medieval Village Churches of Hungary) 289
- BICZÓ PIROSKA: A székesfehérvári királyi bazilika régészeti ásatásainak újabb eredményei
(Recent Findings of the Excavations at the Royal Basilica in Székesfehérvár) 315
- RITÓÓK ÁGNES: A zalai (zalavári) bencés monostor
(The Benedictine Monastery at Zalavár) 333
- BODÓ BALÁZS: A pécsváradi bencés monostor építéstörténete az újabb kutatások tükrében
(The Architectural History of the Benedictine Monastery at Pécsvárad as Reflected in the Latest Research) 349
- VÁLYI KATALIN: Szer monostora és települése az elmúlt 27 év kutatásai alapján
(The Monastery and Settlement of Szer as Reflected by the Researches of the Last Twenty-seven Years) 387
- BENKŐ ELEK: A pilisi ciszterci monostor geofizikai kutatása
(Geophysical Research at the Pilis Cistercian Monastery) 401
- IRÁSNÉ MELIS KATALIN: A budapest-Margit-szigeti középkori királyi udvarhely és a domonkos apácakolostor kutatása. Régészeti, történeti adatok
(Research into the Medieval Royal Court Site and Dominican Nunnery on Budapest's Margareta Island. Archaeological and Historical Data) 421
- LÁZAR SAROLTA: Az esztergomi Szent Lőrinc-templom
(Esztergom's Church of St. Lawrence) 439
- III. TEMETŐK KUTATÁSA
(RESEARCHING OF CEMETERIES)
- LANGÓ PÉTER: A kora Árpád-kori temetők kutatása
(Research into Cemeteries from the Early Árpadian Age) 445
- RITÓÓK ÁGNES: A templom körüli temetők régészeti kutatása
(The Archaeological Researching of Churchyards) 473

IV. VÁRAK, KASTÉLYOK, ERŐDÍTÉSEK RÉGÉSZETE
(ARCHAEOLOGY OF CASTLES, MANOR HOUSES, AND FORTIFICATIONS)

- FELD ISTVÁN: Középkori várak és rezidenciák régészeti kutatása
(Archaeological Research into Medieval Castles and Residences) 495
- BUZÁS GERGELY: A budai királyi palota Mátyás kori építkezéseinek rekonstrukciós problémái
(Problems of Reconstruction Relating to the Building Work in the Royal Palace of Buda in King Matthias's Reign) 521
- G. SÁNDOR MÁRIA – GERŐ GYÖZŐ: A pécsi püspökvár északi részében folyó régészeti kutatások legfontosabb eredményei
(Findings of the Archaeological Research Conducted in the Northern Part of the Bishop's Castle in Pécs) 545
- OROSZ KRISZTIINA: Várak és kolostorok konyhái a középkori Magyarországon
(Kitchens of Castles and Monasteries in Medieval Hungary) 561
- TOMKA GÁBOR: Kora újkori erődítések régészeti kutatása 1996–2006 között
(The Archaeological Researching of Early Modern Age Fortifications 1996–2006) 597
- KOVÁCS GYÖNGYI – RÓZSÁS MÁRTON: A barcsi török vár és környéke. Újabb kutatások
(1999–2009)
(The Ottoman-Turkish Castle at Barcs and Its Surroundings. New Research /1999–2009/) 621
- V. KEZMŰVESÉG ÉS EMLÉKEINEK KUTATÁSA
(RESEARCHING OF CRAFTS AND THEIR PRODUCTS)
- MESTER EDJE: Üvegművesség a középkorban és a kora újkorban
(Glass Art in the Middle Ages and the Early Modern Age) 643
- MESZÁROS ORSOLYA: 15. századi városi üvegműhely és környezete Visegrádon
(A Fifteenth-century Glass Workshop and Its Environs in Visegrád) 675
- BENKŐ ELEK: Fémfeldolgozás a középkorban
(Metal Processing in the Middle Ages) 691
- HOLL IMRE: Középkori kályhacsempék Magyarországon XI. Címeres reprezentáció
(Medieval Stove Tiles in Hungary XI. Címeres reprezentáció) 709
- KOVÁCS GYÖNGYI: A magyarországi oszmán-török régészet új eredményei: áttekintés a Dráva menti kutatások kapcsán
(New Findings in Ottoman-Turkish Archaeology in Hungary. Topics Highlighted by Research Work Along the River Drava) 757
- GERELYES IBOLYA: A Magyar Nemzeti Múzeum balkáni török fényanyagának jelentősége a régészeti kutatások tükrében. Egy gyűjtemény kialakulásának tanulmányai
(The Significance of the Balkanic-Turkish Metal Artefacts in the Hungarian National Museum in the Mirror of Archaeological Researches. Lessons from the Evolution of a Collection) 783

- F. LAJKÓ ORSÓLYA: A kora újkori kerámia tipológiája – a néprajzi edényterminológia alkalmazásának lehetőségei a Dél-Afrikán (The Typology of Early Modern Age Ceramics – Possibilities for the Use of Ethnography's Vessel Terminology on the Great Hungarian Plain) 799
- VIZI MÁRTA: A kora újkori kerámia feldolgozásának módszerei. Az ozorai várkastély leletanyagának adatbázisáról (Methods for the Processing of Early Modern Age Ceramics. On the Database for Finds from Ozora Castle) 817
- VI. ÚJ KUTATÁSI TERÜLETEK ÉS MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK (NEW RESEARCH FIELDS AND METHODOLOGICAL ISSUES) 839
- ZATYKÓ CSILLA: Természeti táj – emberformálta táj: a középkori környezet rekonstrukciójának lehetőségei (Natural Landscape – Man-Made Landscape: Possibilities for Reconstructing the Medieval Environment) 853
- MIKLÓS ZSUZSA: A légi fotózás szerepe a középkori régészetségben (The Role of Aerial Photography in the Archaeology of the Middle Ages) 871
- TÓTH JÁNOS ATTILA: Adatok a kora újkori közép-Duna-mendecéi hajók régészetéhez (Data on the Archaeology of Early Modern Age Ships in the Middle Danube Basin Region) 885
- JANKOVICH B. DÉNES: A régészeti topográfia helyzete és jövője (The Condition and Future of Archaeological Topography) 895
- TARI EDIT: Régészeti feltárások az M0-s autópályán és az új 4-es számú elkerülő főút nyomvonalán. Módszerek és ásatási tanulságok (Archaeological Excavations Along the Line of the M0 Motorway and the New Highway 4 Bypass. Methods and Lessons) 907
- TAKÁCS MIKLÓS: A nagyberuházásokhoz kapcsolódó megelőző feltárások az Árpád-kori telepkiutatás szemszögéből (Excavations Linked to or Preceding Major Construction Projects from the Perspective of Research into Árpádian-era /Eleventh–Thirteenth-century/ Settlements) 919
- VII. KÉT TUDOMÁNYHATÁRÁN (IN THE BORDERLAND OF TWO SCIENCES) 929
- LÓVEI PÁL: Régészet és művészettörténet. Feladat, igény és gyakorlat a régészeti és művészettörténeti kutatás határán (Archaeology and Art History. Tasks, Needs and Practice in the Borderland Between Archaeological and Art Historical Research) 943
- SABJÁN TIBOR (†): Néprajz és régészet. A népi építézet kutatása két tudományág határvonalán (Ethnography and Archaeology. The Researching of Folk Architecture in the Borderlands Between Two Branches of Science) 943
- GYÖNGYÖSSY MÁRTON: Numizmatika és régészet (Numismatics and Archaeology)

ELŐSZÓ / FOREWORD

Az ezredforduló táján, amikor az összefoglaló munkákat a szokottnál is nagyobb érdeklődéssel várta a tudomány és a tágabb közvélemény, az áttűnikéltés igénye a magyarországi középkori régészetben belül is jól érzékelhetővé vált. A korszak átfogó összegzése utoljára 1985-ben látott napvilágot (*Középkori régészetünk újabb eredményei és útszerű feladatai*, Szerk.: Fodor László – Seimeczki László, Budapest 1985), miközben az elült negyed évszázad, de különösképpen az 1990 utáni évek a gyakorlati régészet soha nem látott fellendülését, ezzel együtt új felhelyek és leletek özönét hozták. A nagyberuházásokat megelőző, korábban elképzelhetetlen kiterjedésű feltárások új ásatástechnikát, hagyományos módon kezelhetetlen mennyiségű tudományos dokumentációt és információteveget, egyben leletkatalógusokat és nagyszabású kiállításokat eredményeztek, miközben a középkori és a kora újkori régészet egyetemi oktatásában – Kubinyi András professzor iskolaeremő munkássága nyomán – új szakdolgozati és doktori témák merültek fel. Mindemellett – ha folyamatosan csökkenő részarányban is – a tervélatások és a hozzájuk kapcsolódó kutatások és feldolgozások is változatlanul napirenden maradtak.

2005-ben feld István, az ELTE Középkori és Kora Újkori Régészeti Tanseke vezetője vette fel, hogy időszerű lenne a magyarországi rendszerváltás óta eltelt másfél évtizedben a középkori és a kora újkori régészet terén elért új eredményeket egy nagyobb konferencia keretében összefoglalni. A múzeumi munka, az egyetemi oktatás és a tudományos kutatás összefonódó szempontjait figyelembe véve a konferencia előkészítését három nagy intézmény, a Magyar Nemzeti Múzeum, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészettudományi Intézete és a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete szoros együttműködésben végezte. Célunk az volt, hogy tematikus blokkokban – falusi települések és városok, egyházi épületek és temetők, várak és erődítések, valamint a kézművesség emlékeinek kutatása, módszertani és interdiszciplináris kérdések kapcsán – áttekintjük az 1990–2005 közötti időszak újdonságait úgy, hogy ezek a nagyobb egységek összefoglalásokat és figyelemre méltó esettanulmányokat egyaránt tartalmazzanak. A rendező elvek közé tartozott, hogy a témák nagyfokú változatossága mellett az új kutatási területek és módszerek megfelelő súlytal szerepeljenek, ide érve a kapcsolódó természettudományos vizsgálatokat és a környezetrégészet vívmányait is. Ugyanakkora figyelmet kaptak a régészeti hagyományos testvértudományai, a művészettörténet, a numizmatika és a néprajz is, hiszen e kutatási ágak 19. századi szétválása óta éppen az utóbbi évek hozták a legszebb példákat az együttműködésre és közös sikerekre.

A program összeállításakor alapvetően a mai Magyarország új régészeti eredményeinek bemutatására törekedtünk, utalva a határon túli vonatkozásokra is, a közepkori Magyarország területén folyt kutatások átfogó ismeretössze azonban nem vállalkozhattunk. Egyetlen – jelzésértékű – kivételt tettünk: a középkori székelyrégészeti emlékegyagának áttekintése nemcsak Erdélyt, hanem a középkori Magyarország számos más vidékét is érinti. Ez az a terület, ahol az egyetemi és a doktori képzésben, illetve a közös kutatásban a magyarországi és a határon túli tudományosság között a legokroféltabb együttműködés alakult ki, ezért a székelyekkel kapcsolatos régészeti kérdések külön tárgyalását fontosnak és indokoltnak tartottuk.

KMK	Komárom Megyei Múzeumok Közleményei (Táta)	SbNM	Sbornik Národného Muzea v Praze (Prah)
MAG	Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft (Wien)	SCVA	Studia et Commentarii de Historie Veches et Archeologie (Bucarest)
Magyar TI	Magyar Történelmi Társaság	SF	Südost-Forschungen (München)
MCA	Materials et Commentaires Archeologiques (Bucarest)	SIA	Slovenská Archeológia (Nitra)
MFME	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)	SMK	Sonogyi Múzeumok Közleményei (Kaposvár)
MFME – StudArch	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica (Szeged)	SP	Studia Praehistorica (Sofia)
MFME – StudEthn	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Ethnographica (Szeged)	SSz	Soproni Szemle (Sopron)
Mitl-ArchInst	Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest)	SlAgr	Studia Agrimensia (Eger)
MIMMK	A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei (Budapest)	StComit	Studia Comitatensis (Szerterde)
MINTÉ	A Magyar Numizmatikai Társulat Évkönyve (Budapest)	StSI	Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
MNy	Magyar Nyelv (Budapest)	StudArch	Studia Archaeologica (Budapest)
MOL	Magyar Országos Levéltár (Budapest)	StZ	Studia Zvesti Arheologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied (Nitra)
MRT	Magyarország Régészeti Topográfiaja (Budapest)	SzSz	Székesfehérvári Szemle (Székesfehérvár)
MűE	Művészettörténeti Értesítő (Budapest)	TBM	Tanulmányok Budapest Műhájából (Budapest)
MűF	Művészettörténeti Füzetek (Budapest)	TsZ	Történelmi Szemle (Budapest)
NÉH	Néprajzi Értesítő (Budapest)	TI	Történelmi Tár (Budapest)
NK	Numismatikai Közlöny (Budapest)	UH	Ungarische Heimat (Wien)
NZ	Numismatische Zeitschrift (Wien)	VAH	Variis Archaeologica Hungarica (Budapest)
Opuscula Hung	Opuscula Hungarica (Budapest)	VAMZ	Viznyik Arheológusok Múzeja (Zagrebu)
PA	Pápai Múzeum Évkönyve (Pápa)	VHAD	Vjesnik Hrvatskog Arheoloskog Društva (Zagrebu)
PapstMúzÉrt	Pápai Múzeum Évkönyve (Pápa)	VMMK	Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)
Prilozi	Prilozi Instituta za Povijesnu Znanost Sveučilišta u Zagrebu (Zagrebu)	VStZ	Vasi Szemle (Szombathely)
PZ	Prähistorische Zeitschrift (Berlin)	WMMME	A Wolszky Mór Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
QR	Quaternary Research (New York)	ZBSNM	Zbornik Slovenského Národného Muzea – História (Bratislava)
RégFüz	Régészeti Füzetek (Budapest)	ZIE	Zeitschrift für Ethnologie (Braunschweig)
RégKut	Régészeti kutatások Magyarországon – Archaeological Investigations in Hungary (Budapest)	ZGY	Zalai Gyűjtemény (Zalaegerszeg)
RJAZU	Rad Jugoslovenske Akademije Znanosti i Umjetnosti (Zagrebu)	ZHVSt	Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark (Graz)
RVM	Rad Vojvodanskih Muzeja (Novi Sad)	ZKq	Zeitschrift für Kunstgeschichte (Berlin)
		ZNM	Zbornik Narodnog Muzeja (Beograd)

A rövidítésgyűjtemény Tel.ov. Magda: Abbreviations of Periodicals and Series of Archaeology and Auxiliary Sciences. *ActaArchHung.* 36 (1984) 333–384. felhasználasával készült.

ÁRPÁD-KORI FALUSIAS TELEPÜLÉSEK KUTATÁSA MAGYARORSZÁGON 1990 ÉS 2005 KÖZÖTT

Takács Miklós

AZ ÁTTEKINTÉS IDŐBELI ÉS TERBELI HATÁRAI

Áttekintésünkben az 1990 és 2005 között eltelt 15 év Árpád-kori falu-régészetének a történetét igyekszünk bemutatni és annak fő vonulatát összefoglalni. Ez idő alatti alapvető változások története a régészeti feltárások, különösképpen pedig a településsátások kivitelezési módjában. Az 1990-ben kezdődő másfél évtizedet az egész kelet-közép-európai térségben nagy építkezési láz határozta meg, az infrastrukturális beruházások vagy a bevásárlóközpont-építkezések sokasága pedig a régészeti kutatást is átalakította. Lehetővé, sőt kötelezővé váltak a nagy felületre kiterjedő megelőző ásatások, miközben az előzetes tervek alapján indított kutatások, az ún. fervekutatások száma minimálisra csökkent. A feltáró tevékenység átalakulása oly mértékű volt, hogy az 1990 utáni másfél évtizedet a nagy leletmentések időszakának kell neveznünk – nemcsak Magyarországon, hanem a szomszédos országokban is.

AZ 1990 ÉS 2005 KÖZÖTTI ÁRPÁD-KORI TELEPKUTATÁS A SZÁMOK TÜKRÉBEN

AZ ALAPVETŐ ADATOK TANULSÁGA

Az eredmények pontosabb áttekinthetősége érdekében a feltárások listáját táblázatba foglaltuk (*III. táblázat*), így lehetővé vált a számszerű adatok párhuzamos vizsgálata. Az adattár összeállítása során viszonylag hamar kiderült, hogy a feltárások jelentős hányada esetében csak hiányos adatok kerültek fel. A hiányzó adatokat átlagossal pótoltuk, vállalva annak a veszélyét is, hogy a viszonylag alacsony esetszám alapján kialakított átlagok esetleg torzítottnak. A végeredményként kapott számokat becsült értékek tekintjük.

A táblázat számadatait tisztelget parancsok, az elvégzett munka nagysága minden kétségen felüli. Különösen akkor, ha az adatokhoz a feltárások oldaláról közelítünk. 414 és 449 közé tehető az olyan lelőhelyek száma, ahol Árpád-kori falu vagy szállás-szerű település kisebb-nagyobb részét bontották ki. Az ásatások számában mutatkozó bizalomtalanság

A megelőző feltárások dominanciájának a tényleg a magyar régészek két, egymástól élesen elütő módján felel meg. A kutatók jelentős hányada a feltárásokat olyan „szükséges rossznak” tartja, amely nemcsak a kulturális javak mentését szolgálja, hanem jelentős szakmai eredmények elérésének a lehetőségét is magában rejt. Ezzel szemben sokan a kutatás ilyen alakulását negatív előjelű folyamatnak látják – egyes esetekben még a régészeti leletek megemésének a jelenségét is megkérdőjelezve, különösen a településsátások esetében.¹ E két ellentétes előjelű értékelés sajnos oly módon él egymás mellett, hogy hívek csak igen ritkán szoktak egymással vitába szállni. Az alábbiakban megkeresünk áttekinteni mind az eredményeket, mind pedig a nagy felületű feltárásokkal szemben megfogalmazott kritikákat, elsősorban egy árnyaltabb vélemény kialakítása érdekében.

35 lelőhely keletkezési nehézségeiből adódik – ezek adatai elkülönítve láthatók. Az átvizsgált és bizonyosan az Árpád-korra keltezhető településsátásokat is felmért 414 lelőhely közül 265-nél közelítőleg a feltárás kiterjedését is. Az éves jelentések adatsora szerint e 265 lelőhelyen összesen 551,5 hektárral területet tártak fel. Ennek alapján az 1990 és 2005 közötti időszak 414 ásatásának az összkiterjedése 700 000 és 1 000 000 m², azaz 700 és 1000 ha közé tehető, s ennek során mintegy 23 000–26 000 Árpád-kori települési objektumot bontottak ki. Az ezekről készült rajzi és fotódokumentumok száma bizonyosan többszázeresz nagyságrendű, a műzeumba került Árpád-kori települési leletek száma pedig a legovatosabb becslés szerint is legalább százmillió nagyságrendű kell, hogy legyen, legalábbis ha minden egyes edénytöredéket önálló tételként kezelünk.

2006 május között 1 005 700 m², azaz több mint 100 ha felületet kellett feltárni és dokumentálni.¹ Az egymásba erő üllői 5. és 9. lelőhely (Pest megye) feltárasainak összkiterjedése közel 400 000 m², azaz 40 ha volt.² Ehhez fogható nagyságú megelőző feltáras csak egy folyt az ezredforduló utáni években: Budapest, a Kőerberki út (XI. kerület), a közepkori Kána falu területén. Itt ugyanis több mint 22 hektárrnyi területet sikerült feltárnia a Teréz György által vezetett mintegy százfényi csoportnak.³ Így végül, az üllői és a kanai megelőző feltáras kiterjedése valahol a reális lehetőségek felső határát jelzi.

A számadatok azt bizonyítják, hogy a megelőző feltárasok gyakorlatával, kapcsolatos szemléletváltás nagymértékben segítette az új kiterjedt felületű megelőző feltárasok sikeres lebonyolítását. Bár az adott törvény a letartvány konzerválását és elsődleges feldolgozását is előírta, az a gyakorlat alakult ki, hogy a beruházó csak és kizárólag a leletek effektív feltárasából adódó költségeket fedezte. Ez a hiányosság a feldolgozás igen nagy mértékű – presztizsi szempontú – befolyás szerint behozhatatlan – lemaradását hozta magával.

E megállapítás természetesen a feltárasok által érintett összes régészeti korszakra vonatkoztatható. Az Árpád-kori teleptanulmányok esetében az elmaradás azt jelenti, hogy a nagyjából 400 asztalról múzeumba került, óvatos becslés szerint is száz-

¹ Régészeti kutatások Pest megye 2006, 9.

² Régészeti kutatások Pest megye 2006, 42.

³ Török 2005, 37.

⁴ A megjelölt helyszíneken folytatott munkálatok esetében csak a második, 2003-as ásatási évéről jelent meg jelentés, és ebben szerepel az is, hogy az első, 2002-es ásatási évadban „mintegy 20⁰ hektárrnyi terület került kibontásra. Réglikt 2003 (2004) 225–227. (Kustár R.). A jelentés közölte a 2002-es év legnagyobb kiterjedésű megelőző feltáras esetében maradt el.

⁵ E feltárasok: 1–3. Abony, 48, 49, 61. ltr.; 4. Balatonudszőlő-Temető-dűlő; 5. Bezenye-Oroszágtra dűlő; 6. Budapest, XI., Kőerberki-dűlő; 7. Budapest, XV., Rakospalota-Ujmajor; 8. Budapest, XXI., Csepel-Vízum; 9–18. Cegléd; 19–22. Écs; 23. Győr-Budai út; 24. Érd-Hosszú-földek (9/4. és 15. ltr.); 25. Esztergom-Zsindely-dűlő; 26. Felsőszécsény; 27. Fertőszentmiklós-Úr-né/Szeredre-dűlő; 28. Fertőszentmiklós, II. petőházi utca; 29. Fényes-Cólyvási; 30–34. Gyál; 35. Győr; 36. Hódmezővásárhely; 37. Hegyeshalom-Tizhaldás-szandorog-Csárdadomb; 38. Héjhalás-Vízvár; 39. Hídcsécsény-Templomdomb; 40. Homokbánya-Vízvár; 41–43. Kaposvár; 44. Kiskunfélegyháza-Halasz; 45. Kiszombor-Nagyiszentmiklósi út; 46. Kompolti-Kis-

Óföldvár, r. k. templom; Pápa-Hanta; Perkáta-Kőhalom-dűlő; Pörnyőpáti-Ómajor; Solt-Teltelegy; Tazlár-Templomhegy; Veszprémvölgy; Apáczkai-Nyírtor; Visegrád; Szent András-monostor; Vörs-Nyírtor; Zsámbék, premonstréi monostor. A fennmaradó 15 esetben pedig más korszak kutatása érdekében indított ásatáson sikerült regisztrálni Árpád-kori településeket.⁴

Lássuk az Árpád-kori falu feltárasa érdekében indított ásatásokat kicsit részletesebben. A tíz terv-ásatás többsége egy-egy leletmentésként megkezdett munkálathoz vált előre tervezett kutatássá, évi 5–10 munkálathoz. E gyakorlat az 1990 előtti évtizedekből származik. Ilyen volt az 1952 és 1990 közötti nagy telepeltárasok túlnyomó többsége; egyetlen, de jellemző példaként a visegrád-várkert-dűlői lelőhely utalunk. Az 1990 utáni másfél évtizedben a felsőszécsényi lelőhely esetében sikerült hasonló mértékű, és jogos büszkeségre adhat okot az esztergom-zsidói, a tatárbánya-dűzsakereti vagy a visegrád-várkert-dűlői feltáras újrarendezésének a megszervezése is. Az előzetes kutatási terv szerint folytatott munkálathoz egy másik harmada, számban szerint négy lelőhely feltárasa az 1980-as évek közepétől az 1990-es évek végéig tartó program révén vált lehetővé, Jankovich B. Dénes irányításával. E programnak köszönhető a Gyomaendrőd-Éndrőd határában felelt Árpád-kori települések sora. A kutatási helyzet pontos átlátásához ismételten meg kell jegyeznünk, hogy a Szarvas környéki mikroregió-kutatás egy, még az 1980-as években megindított kutatási program volt. Így az csak zárójele révén válhatott egy olyan projektummá, amely az 1990-es évek legjelentősebb Árpád-kori tervásatás-sorozatát eredményezte.⁵

Még kedvezőtlenebb a leletmentések és tervásatások számszerű megosztása akkor, ha nem a lelőhelyek számát, hanem a feltárt területet vesszük alapul. A függelékben található adatárnyékok alapján – mint említettük – 700–1000 hektárra tehető azon feltárasok együttes területe, ahol 1990 és 2005 között Árpád-kori települési objektum is napvilágra került. Mindebből nagyjából 5,5–6 hektárrnyi területen folyt tervásatás. Ebből kiemelkedő nagyságúnak tekinthető Jankovich B. Dénes 7000 négyzetméteres tervásatása Gyomaendrőd-Éndrőd 161-es lelőhelyen. Az arányok értékelésére: az 1990 és 2005 közötti időszak egy „átlagjelentőségű” 26 411,66 m², azaz 2,64 ha volt, a tervásatások átlagértékének több mint 20,5-szerese. Ráadásul ez az arány pár segítségével kiszámolt átlagérték nem is tükrözi egy-egy leletmentési kampány valódi volumenét. A számadatok mellette vágóak: az MO-s autópálya nyomvonalán 2001 márciusa és⁶

Magyarországon 1990 és 2005 között a megelőző feltárasok tették ki az Árpád-kori feltárasok túlnyomó többségét. A 414 ásatásból 365 volt megelőző feltáras vagy leletmentés, csak 49 volt tervásatás, az első kategóriába számolva a „próbaásatásnak” vagy „szondázásnak” minősített feltárasok túlnyomó többségét is. Azaz az ásatási helyszínek 88,16%-a esetében folyt megelőző feltárásként vagy leletmentésként a kutatás, és csak a feltárasok leletmentésében változott meg egy előzetesen lefektetett kutatási terv.⁷ Sőt, még az ún. tervásatások többségében sem az Árpád-kori település feltárasa volt a kutatás kitűzött célja, ezekben legtöbbször a feltáras-közvetlen célja, ezekben legtöbbször a „köz elemek” közé tartoztak. Csak tíz olyan lelőhely akadt a 414-es összátszámból, ahol a feltáras terjedésén az Árpád-kori falu vizsgálata érdekében indult. E lelőhelyek: 1. Esztergom-Zsidó; 2–5. Gyomaendrőd; 6. ltr.; 161. ltr.; 170. ltr.; és 182. ltr.; 6. Felsőszécsény-Várhegy; 7. Tatárbánya-Dozsakeret; 8–9. Visegrád-Várkert-dűlő I., II.; 10. Zempléngárd-Gerebókok.⁸ Majdnem háromszor ennyi, pontosabban 24 olyan eset adódott, ahol egy Árpád-kori temető, templom, monostor vagy földhalomvár (motte) feltárasára irányuló kutatás részeként sikerült kiterjeszteni a munkálathoz a településnek legalább egy részére is. E lelőhelyek: Baracs-Apátszállás; Beleska-Kapos-part; Bölske-Gabonas; Dabas (Gyón)-Páphegy; Enese-Szabadság; utca 72.; Fényes-Cólyvási; Hajdúdorog-Csárdadomb; Kati-dűlő; illetve Templomdomb; Homokbánya-Székes; Kerekegyháza-Kun-pusztai; Kiskunfélegyháza-Páka-pusztai; Dósa-tanya; Nagykőrös-Nyákrútér; Nagykőrös-Monostordomb; Ócsa, premonstréi prépostság;

10. Zempléngárd-Gerebókok.⁸ Majdnem háromszor ennyi, pontosabban 24 olyan eset adódott, ahol egy Árpád-kori temető, templom, monostor vagy földhalomvár (motte) feltárasára irányuló kutatás részeként sikerült kiterjeszteni a munkálathoz a településnek legalább egy részére is. E lelőhelyek: Baracs-Apátszállás; Beleska-Kapos-part; Bölske-Gabonas; Dabas (Gyón)-Páphegy; Enese-Szabadság; utca 72.; Fényes-Cólyvási; Hajdúdorog-Csárdadomb; Kati-dűlő; illetve Templomdomb; Homokbánya-Székes; Kerekegyháza-Kun-pusztai; Kiskunfélegyháza-Páka-pusztai; Dósa-tanya; Nagykőrös-Nyákrútér; Nagykőrös-Monostordomb; Ócsa, premonstréi prépostság;

⁶ A számadatokat, illetve a becslés módját alább, adatlátnunk végen ismertetjük részletesen.

⁷ Az egyes ásatások szakirodalmát lásd a dolgozatunk végén lévő adatlátnban.

⁸ A feltárasok elkorrelációja: a számarányok kiakalítása során természetesen nem vettük figyelembe az igazgatási körzontok és/vagy korai városos települések feltárasait, suburbiumaikát viszont igen. Így nem szerepel adatlátnunkban a borsodi, a győri vagy a mosoni ismételt feltárasok, a pontosan nem ismert, a pontosan nem ismert, a pontosan nem ismert Babócsa vagy Óbuda sem. A Buda, Esztergom környéki falvakat viszont felvettük adatlátnunkba, ha mással nem az „átlagfalvakkal” szembeni kontraszt érzékeltetése érdekében. Az igazgatási körzontok suburbiumai, és a falvak közötti egyébként is közismert – különbségek részletes kifejtése túlnyomóan dolgozatunk keretében. Itt csak annyit jegyeznünk meg, hogy a váralja-települések akkor is más kiindulópontból értelmezendők, ha egyes lakóépítmények a korábbi falvakban álló házakkhoz hasonlítanak.

⁹ JANKOVICH – KISSY – PATÁNYIÉS-Á. 1992, 99–120.

millió nagyságrendű lelettömegnek – a legkedvezőbb esetben is – még csak egy ezrelékéről, azaz mintegy 100 000 tételről készült részletesebb adatfelvétel.

Hasonlóan kedvezőtlen a kép, ha a feltárasokhoz a tudományos végredmény, tehát a megjelentett közlemények irányából közelítünk. Először is azt kell megállapítanunk, hogy az 1990 és 2005 közötti időszakban is az éves jelentés maradt az alapvető információforrás. Éves jelentés közzétételének az elmulasztása csak elvétve regisztrálható, például a harta-freitúli leletmentés esetében.⁹ 1997-ben nagy előrelépés történt az éves jelentések tartalmasságát tekintve, egyben a rövid jelentésekkel részletesebb ásatási beszámolók közzétételére, a *Régészeti kiadványok Magyarországon* című éves kiadványt megjelentető Jankovich B. Dénes és szerkesztőjének javából. Így is az említett, Árpád-kori letartványok eredményező 414 feltárasból csak 83 esetben (20,54%-) olvasható az éves jelentésnél részletesebb közlés.¹⁰ A pozitív példaként szolgáló 20,54% jelentős hányadát a kiállítás katalógusok címűsaját teszik ki,¹¹ ahol – a közlés jellegéből adódóan – részletesebb elemzések helyett inkább a nagyközönségnek szánt ismertetések, illetve a különlegesek műnőstítet esetek irapsans bemutatása az elsődleges cél. Számbeli megosztás szerint csak a katalógus-címűsaját után következnek a részletesebb előzetes jelentések és tematikus elemzések.¹²

10. Zempléngárd-Gerebókok.⁸ Majdnem háromszor ennyi, pontosabban 24 olyan eset adódott, ahol egy Árpád-kori temető, templom, monostor vagy földhalomvár (motte) feltárasára irányuló kutatás részeként sikerült kiterjeszteni a munkálathoz a településnek legalább egy részére is. E lelőhelyek: Baracs-Apátszállás; Beleska-Kapos-part; Bölske-Gabonas; Dabas (Gyón)-Páphegy; Enese-Szabadság; utca 72.; Fényes-Cólyvási; Hajdúdorog-Csárdadomb; Kati-dűlő; illetve Templomdomb; Homokbánya-Székes; Kerekegyháza-Kun-pusztai; Kiskunfélegyháza-Páka-pusztai; Dósa-tanya; Nagykőrös-Nyákrútér; Nagykőrös-Monostordomb; Ócsa, premonstréi prépostság;

11. Az egyes ásatások szakirodalmát lásd a dolgozatunk végén lévő adatlátnban.

12. A feltárasok elkorrelációja: a számarányok kiakalítása során természetesen nem vettük figyelembe az igazgatási körzontok és/vagy korai városos települések feltárasait, suburbiumaikát viszont igen. Így nem szerepel adatlátnunkban a borsodi, a győri vagy a mosoni ismételt feltárasok, a pontosan nem ismert, a pontosan nem ismert, a pontosan nem ismert Babócsa vagy Óbuda sem. A Buda, Esztergom környéki falvakat viszont felvettük adatlátnunkba, ha mással nem az „átlagfalvakkal” szembeni kontraszt érzékeltetése érdekében. Az igazgatási körzontok suburbiumai, és a falvak közötti egyébként is közismert – különbségek részletes kifejtése túlnyomóan dolgozatunk keretében. Itt csak annyit jegyeznünk meg, hogy a váralja-települések akkor is más kiindulópontból értelmezendők, ha egyes lakóépítmények a korábbi falvakban álló házakkhoz hasonlítanak.

13. JANKOVICH – KISSY – PATÁNYIÉS-Á. 1992, 99–120.

14. Az átlagosnál jobban feldolgozott lelőhelyekről a teljeség igénye nélkül az alábbi dolgozatokra utalunk: BALINT 2003a; BALINT 2003b; BESZCZ 1999; BÉLÁSI 1998; REGELT 2004 (2005) 25–29; (Csergely B.); GRÓF 2001; ILON ET AL. 2001; ILON 1996; ISZÁKOVITS 2003; KOVALOVSKI 2001; LASZLOVSKY – PUSZTAI – TOMKA 1997, 144–148; M. ARAM 1998; MOURNAR 2001 stb.

15. Az átlagosnál jobban feldolgozott lelőhelyekről a teljeség igénye nélkül az alábbi dolgozatokra utalunk: BALINT 2003a; BALINT 2003b; BESZCZ 1999; BÉLÁSI 1998; REGELT 2004 (2005) 25–29; (Csergely B.); GRÓF 2001; ILON ET AL. 2001; ILON 1996; ISZÁKOVITS 2003; KOVALOVSKI 2001; LASZLOVSKY – PUSZTAI – TOMKA 1997, 144–148; M. ARAM 1998; MOURNAR 2001 stb.

A NAGY ALAPTERÜLETŰ MEGELŐZŐ FELTÁRÁSOK TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEI

ÚJ ISMERETEK AZ EGYES OBJEKTUMTÍPUSOKRÓL

Mint láttuk, 1990 és 2005 között legalább 23 000-26 000-ral bővült a régész által megvizsgált és dokumentált, Árpád-kori települési objektumok száma. Sőt, a valós szám talán még ennél is nagyobb lehet, ugyanis a feltárók egy része nem vette fel objektumstatisztikájába az önálló oszlophelyeket, általában elterjedt, de pontatlan nevükön a cölöplyukakat. Bár e hatalmas anyagnak jelenleg még csak egy kis hányada tanulmányozható közülük formában, bizonyos következtetések és munkahipotézisek már megfogalmazhatók.

Az első és legfontosabb megfigyelés az, hogy alig néhány új alípus, illetve variánsal sikerült növelni a Méri István által leírt¹⁹ objektumspektrumot. Azaz, a feltárt települenségek túlnyomó többsége jól illeszkedett a magyar településségszeret klasszikusa által megfogalmazott kategóriákba. A kivételeket a kutak, illetve a lakóházaként és egyben műhelyként is értékelhető objektumok jelentették.

A települési objektumok rendeltetésének meghatározása kapcsán arra is érdemes utalni, hogy az Árpád-kori településségszeret az 1990 és 2005 közötti időszakban is teljes mértékben alkalmazta Méri István azon módszerét, amely szerint a lehető leghamarabb, már a nyertes, tehát az adott objektum körvonalának a regisztrálása idején érdemes megkezdni az egyelőre még csak folkent mutatókó települenségi tipológiai besorolását. Bár e módszer magában rejti a túlzott értelmezés veszélyét, csak ezáltal lehet elérni azt, hogy egy-egy bonyolultabb objektum esetében ténylegesen a legfontosabb részekben haladjanak át a metszefalak.

Az új ismeretek többsége az összetettebb alípusú objektumtípusokról gyűlt össze, a viszonylag egyszerű objektumokról ennél jóval kevesebb új adat került közétételre. Az objektumelemzések többsége a veremházakat vagy kutakat tárgyalja, a külső kennekék, az árkok, a tarolóvermek vagy az önálló oszlophelyek („cölöplyukak”)²⁰ csak ritkán

¹⁹ Méri 1952, 58–61; Méri 1962; Méri 1963; Méri 1964, 9–39; Méri 1969–1970.

²⁰ Tarkacs 2001, 29, 1. kép.

²¹ A lébény-kaszás-dombi neolitikus házak nyomaira utalunk. T. Németh 1994, 243–244, 256–258, Abb. 10–12.

²² Tarkacs 2000, 6–7. ábra.

²³ T. Németh 1994, 243–244, 256–258, Abb. 10–12.

²⁴ Méri 1964, 19–27.

²⁵ Ilon 1996, 303–304.

Közébe után ugyanis már nem érdemes felvetni annak a lehetőségét, hogy a földfelszíni, alapárannak falszerkezetű házak csak az Árpád-kor utolsó szakaszára jennek jellemzőek. Nézetünk szerint szintén csak a szabályt erősítő kivétel az, amit Wolf Mária a borsodi államalapítás kori földvárak megelődő, 10. századi településen tapasztalt, ahol a jelenségek alapján egykor földfelszínen álló, vagy alig földbe mélyített padlójú boronaházak álltak, sorokba rendezve.²⁶

A veremházak közzététele során a kánni ásattás (Budapest, XI. kerület) előzetes bemutatása kiváló követésre méltó példát nyújt. A jelentést összeállító Teri György ugyanis az ott feltárt összes házat típusokba sorolta, és az egyes típusok jellemzőbb példát – szám szerint 12 alaprajzot – egyetlen táblán közölt is.²⁷ Eljárását oly mértékig követendőnek tartottuk, hogy magunk is hasonló összeállítást tettünk közre a méntőcsanak-szeles-dűlői lelőhely 10–11. századi házairól (1–2. ábra).²⁸ A két hazaiablázat összehasonlítható vizsgálata jól szemlélteti mind a veremházak sokféleségét, mind pedig – ezzel ellentétben – az összehasonlítás eredményeinek gyakorlatát. Az összehasonlítás szövegünk kell a házak az ismertetése előtt röviden szövegünk kell a házak tipológiai besorolásához általunk használt osztályozási rendszert.

Az Árpád-kori házakat az alábbi öt formai jellemző alapján osztályoztuk²⁹ oly módon, hogy e paramétereket köztét, tehát *fel nem észlelhető* sorrendben kell használni: 1. a veremház alakja; 2. a tüzelőberendezés típusa; 3. a tüzelőberendezés helye; 4. a tetőszerkezetre utaló oszlopok helye; 5. a bejárat helye. A településeket jelentős hányada előbb értékeljük a tetőszerkezetet támasztó oszlopok számáról és helyéről, mint a tüzelőberendezés milyenségéről és helyéről. Ennek következtében kell nagy hangsúlyt utalni arra, hogy a tüzelőberendezést érdemes előbb vizsgálni, gyakorlati és elméleti okokból is. Gyakorlati szempontból azért, mert a tüzelőberendezés típusát és helyét rendszerint pontosabban meg lehet figyelni, mint az oszlophelyek helyét és számát. Elméleti szempontból pedig arra utalunk, hogy ez a sorrendet alakították ki a magyar néprajz klasszikusai a két világháború közötti időszakban, és Méri István is ezt alkalmazta példaeletét tanulmányában a tiszalök-rázosi házak leírása során.

A két összesítő ábra elemzése során első helyen egy közös jellegzetességet kell kiemelni. Az összes szeles-dűlői veremház, valamint a kánni veremházak többsége is az ún. sekély gödrű típusba tartozott, a két lelőhely időrendje közötti jelentős különbség ellenére is. Mély gödrű veremház csak Kánnán került elő, ott is csak néhány esetben.

A méntőcsanak-szeles-dűlői házak alaprajzi elemzése jól kiemelte azt, hogy az adott lelőhely esetében a variációk széles köre a jellemző. Az itt feltárt 28 veremház közül 22 volt alkalmas a formai-alaprajzi osztályozásra, és ezeket 16 önálló variánsként lehetett leírni. Azaz a lelőhelyen a 10–11. században épített veremházak többségükben különböző tek egyaránt alakjuk, továbbá a tüzelőberendezés típusa, helye, vagy a tetőszerkezetet tartó oszlopok száma és helye alapján, így az alaprajzok között volt négyoszlopú, téglalapú, ovális és kerek is, a tüzelőberendezések között pedig gödörtűz-, helyi, kő-, illetve agyagkemenccel, de akadt olyan ház, ahol csak nyíl tüzély volt, vagy olyan is, amelyben nem alakítottak ki semmilyen fűtőalkalmazást. Hasonló sokféleség volt tapasztalható a tüzelőberendezés helye, illetve az oszlopok kiosztása tekintetében is. Az igen nagy mértékű formai-alaprajzi sokféleség ellenére a méntőcsanak-szeles-dűlői lelőhelyen egyetlen olyan 10–11. századi veremház sem akadt, amelyik a későbbi évszázadokban leggyakoribbá váló, téglalap alaprajzú, sarkában agyagkemenccel, rövidebb oldalainak közepénalában pedig egy-egy szelemenággal helyével rendelkező típusú mutatta volna. Más 10–11. századi lelőhelyek alapján is az a következtetés vonható le, hogy a korai időszaknak a sokféleség, illetve a későbbi évszázadokban leggyakoribbá váló alaprajzi típusok ritkasága a fő jellemzője. (E két sajátosság természetesen csak tendenciászerűen, tehát számos kivétellel érvenvesztül!)

A méntőcsanak-szeles-dűlői veremházaktól igen csak eltérő, sőt egyes esetekben velük ellentétes következtetések levonására alkalmas a budapesti kánni lelőhely veremházait bemutató összesítő ábra. Az ábra tanulmányozása alapján egyértelmű következtetés vonható le a téglalap alaprajzú, sarkában agyagkemenccel, rövidebb oldalainak közepénalában pedig egy-egy oszlophellyel rendelkező típus gyakoriságáról. Az olyan házak esetében pedig, amelyek típusolt elternek, jól látható módon a tenit gyakori típus továbbfejlesztéséről van szó, például úgy, hogy a tetőszelemen támasztó két oszlop között további egy vagy kettő került a szelemen vonalába, a ház lakóterének központi részére.

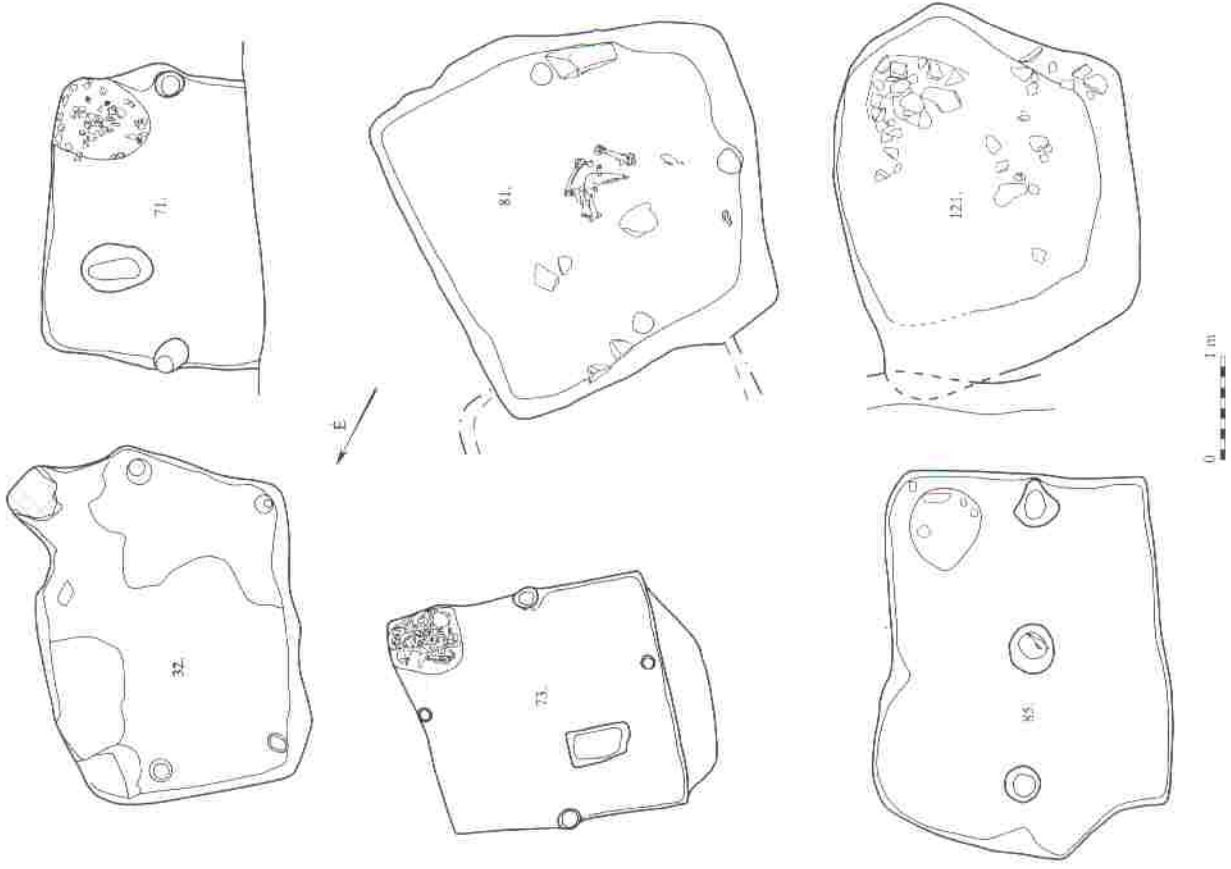
A két összesítő ábra alapján egyértelmű – mondhatni túlonúl egyértelmű – összkép alakulhat ki az Árpád-kori veremházak formai-tipológiai sajátosságainak átalakulásáról. A korai fők alaprajzi

²⁶ Wolf 2001.

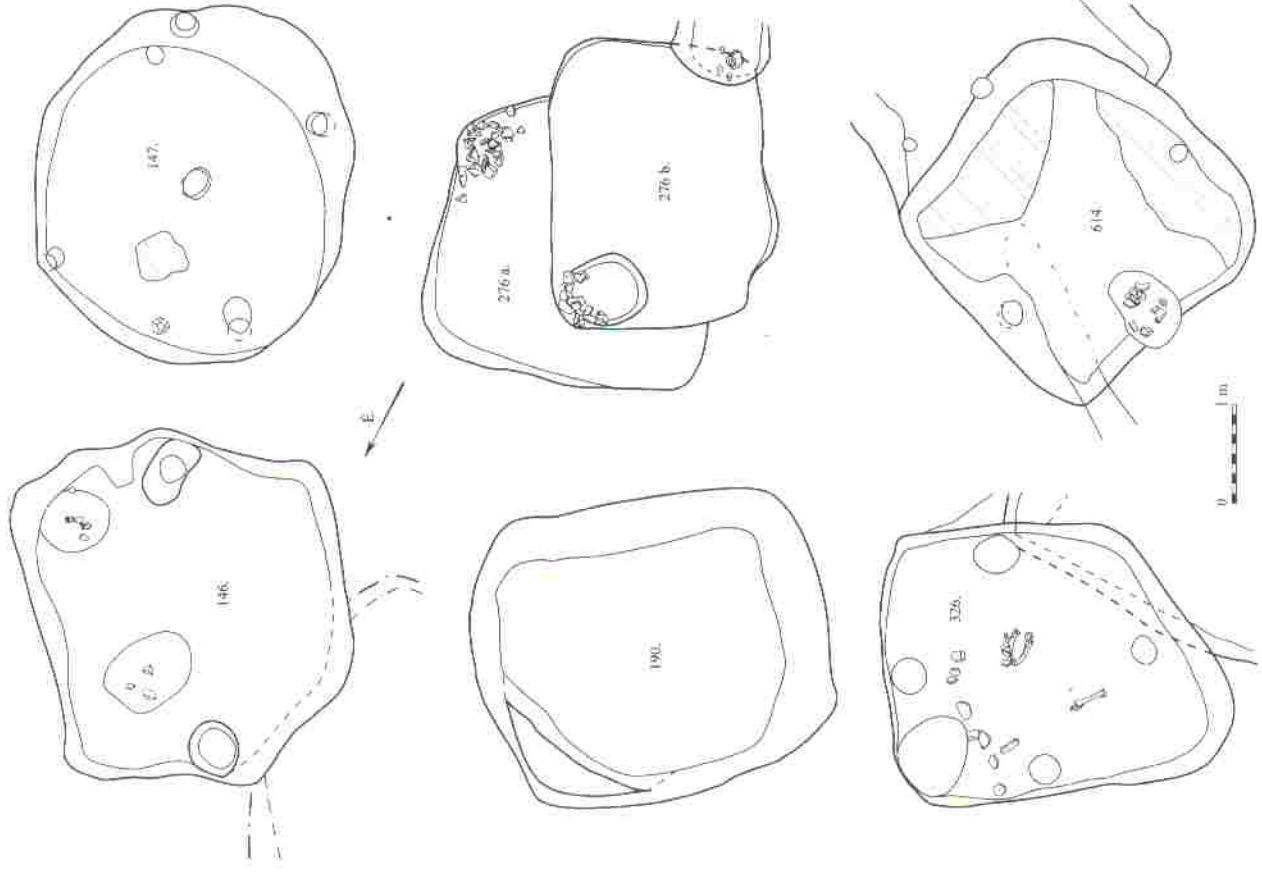
²⁷ Teri 2005, 64, 3. ábra.

²⁸ Tarkacs 2006.

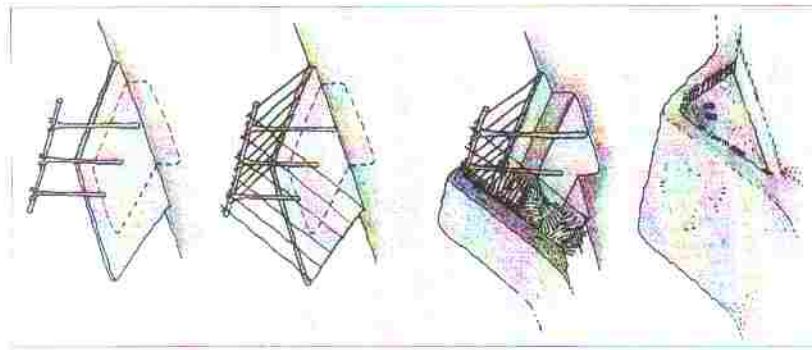
²⁹ Tarkacs 2006, 543–552.

7. ábra. Menteőcsanak-Szeles-dűlő. A veremházak típusai. Rajz: Réti Zsolt
 Fig. 7. Menteőcsanak-Szeles-dűlő. Types of sunken houses. Drawing by Zsolt Réti

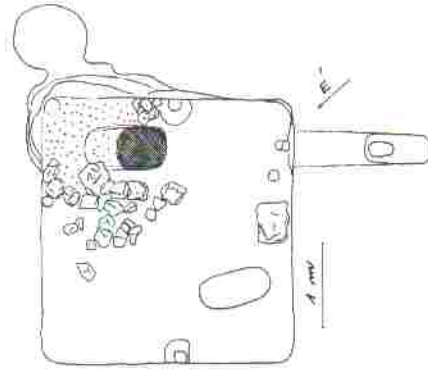
2. ábra. Menteőcsanak-Szeles-dűlő. A veremházak típusai. Rajz: Réti Zsolt
 Fig. 2. Menteőcsanak-Szeles-dűlő. Types of sunken houses. Drawing by Zsolt Réti

3. ábra. Az Árpád-kori veremház telepítésének rajzi vázlatja. Rajz: Sabján Tibor
Fig. 3. Sketches showing the construction phases of an Arpadian-era sunken house.
Drawing by Tibor Sabján.

4. ábra. Szarvasgede. Egy Árpád-kori veremház rekonstrukciója. Rekonstrukció: Sabján Tibor, fotó: Takács Miklós
Fig. 4. Szarvasgede. Reconstruction of an Arpadian-era sunken house. Reconstruction by Tibor Sabján, photograph by Miklós Takács

5. ábra. Esztergom-Zsidóud. 2001/2. ház. Molnár 2001, 4. ábra nyomán
Fig. 5. Esztergom-Zsidóud. 2001/2. House 2, after Molnár 2001, Fig. 4

változatosságát a 12. századtól egy egységesebbi tendencia váltotta fel. Egyre általánosabbá vált a téglalap alaprajzú, sarkában agyagkemencével ellátott, két szellemenággal alátámasztott tetőszegességi folyamat azonban nem volt általános, az Árpád-kor második feléből is adathalható számos további változat. Példaként a mosonszentmiklósi Pál-majori lelőhelyen regisztrált Árpád-kori szörványtelepülés egyetlen veremházára, a 469. objektumra utalunk.²¹ E téglalap alaprajzú, kökemenés

²¹ Takács 2000, 1. ábra.

veremház végbejáratos volt, aljaja tehát a kemence mellett, a rövidebb oldalon, az egyik egykori oromfalon nyílt. Bár e típus a Kisalföldön inkább az Arpád-kor első két évszázadára volt jellemző, a században forgó házat mégis egyértelműen a 13. század második felére és a 14. századra keltezték a gödrében lélt edénytörödékek.

Fentebb, a házalaprajzok átalakulási tendenciáinak ismertetése során óvakodtunk a „fejlődés” szó leírásától. Nem véletlenül: felfogásunk szerint a vázolt egységesebb semmiképp sem minősíthető fejlődésnek, és így – amint erre Mesterházy Károly részletes okfejtéssel is rámutatott²² – a veremház nem lehetett a többszintű, földfelszíni épület, az ún. háromszintű parasztház kialakulásának a kiindulópontja.

A lakóházszelvények 1990 és 2005 közötti gyakoriságát legalább két tényező biztosította. A kiemelt figyelmet egyik forrásra a régészeti feltárások magyarországi kutatástörténete volt. A magyarországi falurégészetet megreformáló Méri István és tanítványai is a lakóházat tartották a legjelentősebb objektumtípusnak, így közlésük súlyponti eleme a feltárt veremházak részletes leírása és elemzése volt. A fokozott érdeklődést azonban egy másik körülmény is kiváltotta: a közelebről házrekonstrukciókkal kapcsolatos munkálatok fellendülése. 1997-ben kutatócsoport alakult néprajzkutató, archeobotanikus és két régész részével egy Árpád-kori veremház újraképzésére, amit 1997 nyarán a szarvasgedei házrekonstrukció révén sikerült is megvalósítani (3–4. ábra).²³ A rekonstrukciós munkát megelőző vizsgálódások során Sabján Tibor rájött arra, hogy a veremház gödréje és a tető földhöz támaszkodó alsó síkja között jelentős réteggel, tárolásra és átvásra is alkalmas padakkal kell számolnunk.²⁴ Bár e logikus és statikai szempontból is megfontolandó elgondolás szörványos ellenvélményeket is kiváltott,²⁵ mégis széles körben elfogadásra került. Az ezredfordulón megépült lakóház-rekonstrukciók vagy kiállítási segédletek túlnyomó többsége ezt a megoldást ismerte. A vita – a vizsgált korszak leghevesebb vitája – egy részletmegoldás körül robbant ki: mire szolgálhatott a szarvasgedei házrekonstrukció alapjául szolgáló budapest-rákospalotai 363-as ház gödrének a szélén is megfigyelt kis árok, a „nyúlvány”?²⁶ A megoldást az egyik esztergom-zsidóud veremház feltárása hozta meg (5. ábra). E ház esetében ugyanis pontosan meg lehetett figyelni, hogy a „nyúlvány” nem árok, hanem tulajdonképpen egy vízszintes kiirtó, amely a ház belsejében leghuzatot biztosított a kemencében égő tűz levegővel való ellátása, illetve a füst mírelt gyorsabb kiszellőztetése

érdekében.²⁷ Az esztergom-zsidóud 2001/2. ház tehát alapjaiban cáfolta Szentgyörgyi Viktor azon nézetét, amely a „nyúlványt” javítás nyomaként, a tetőszegeszt egy-egy törött elemének kicserélésére szolgáló árokként értelmezte.²⁸ Még kell azonban jegyezni, hogy talán a megoldás sem lehet teljesen teljes. Talán van olyan lakóobjektum, ahol a tetőjavítás lehetőségét mint magyarázatot is érdemes számbavenni. Akad ugyanis olyan veremház, amelynek gödrén két „nyúlványt” (árkot vagy kiirtót) is sikerült megfigyelni.²⁹

A „nyúlványt” ismeretében nehezen érthető, miért nem alakult ki hasonló eszmecsere az ültögödőről, másik nevén a munkagödőről. Az Árpád-kori veremházak e sajátos részletét Méri István írta le és értelmezte 1952-ben.³⁰ Megfogalmazása szerint e kisméretű, hossznegyszög alaprajzú gödrök rendszere a kemencével átlósan, néha vele szemben található, mélységük 30–50 cm, tenekük tapasztott. Méri ültöghelyként értelmezte őket, és nézete évtizedeken át általános elfogadottságnak örvendett a korszak kutatásában. A nagy kiterjedésű feltárások azonban ez esetben is új nézőpontok megfogalmazásához vezettek. Első helyen egy olyan, 2004-es ásatási jelentésre kell utalnunk, ahol a két feltárt, az óskor két neves kutatója, Raczky Pál és V. Szabó Gábor „I alaprajzú cölöplyukként” írta le egy Hajdúbösszörmény-Hármashalmi iskola lelőhelyén feltárt veremház egyik hosszanti fala mellett két negyszögletes, oldalirányban nyúlványokkal körülvett gödröt.³¹ Felfogásuk szerint e két gödrő egy feltört aláramaszására szolgáló oszloppárlésképpént lenne értelmezhető. Magyarázatuk első megközelítésben megfontolandónak tűnik, bár a szakirodallommal, azaz a Méri István által megfogalmazott értelmezéssel nem egyeztethető össze. Itt kell utalni arra, hogy maga Méri István és tanítványa, Kovács József Júlia is feltárt I alaprajzú, azaz oldalnyúlványokkal is rendelkező kis gödröket, és ezeket munkagödörként értékelte.³² Az általuk

²³ Mesterházy 1991.

²⁴ Bócs 1999.

²⁵ Sabján 1999.

²⁶ Fodor 2006, 29, 39 jegyzet.

²⁷ Brenca 1999, 35, 5. kép.

²⁸ Molnár 2001, 114–120.

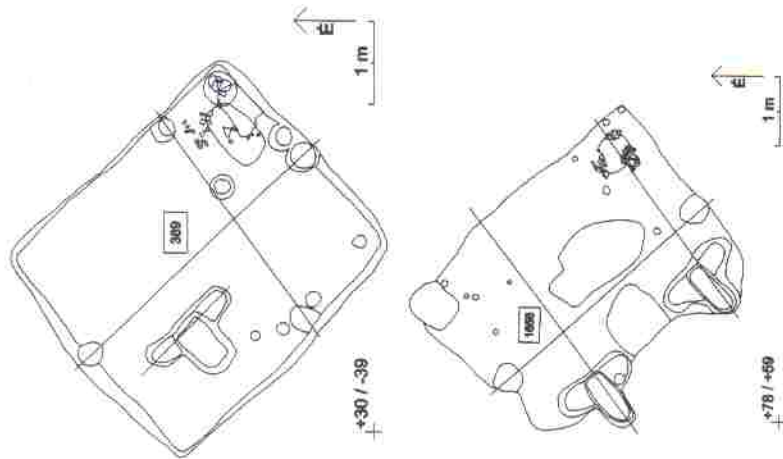
²⁹ Szentgyörgyi – Buzás – Zentai 2000; Szentgyörgyi 2000.

³⁰ Magyar Régészeti Társaság (Szlakókövi-Újvárosi-Nógrádi Diák- és Szövetség), 1. ház: Tokaj 1992, 210, 144. ábra.

³¹ Méri 1952, 60.

³² Régész 2003 (2004) 225 (Szabó G. – Raczky J.).

³³ Tiszalák-Rákospalota, 9. ház, 19. ház, 23. ház: Méri – Kovács József 2000, 21, 23, 37. kép; Tiszalák-Rákospalota, 12. ház: Kovács József 1980, 35, 23. rajz.

6. ábra. Lebény-Bille-domb, 389. és 1656. objektumok (veremházak). Rajz: Tamás Veronika

Fig. 6. Lebény-Bille-domb. Features 389 and 1656 (sunken houses). Drawing by Veronika Tamás

kibontott T alaprajzú gödrök azonban nem az adott veremház egyik hosszfallal, hanem annak belső térében mélyedtek a földbe. Viszont az is tény, hogy a tiszaszélar-bashalmi 12. ház T alaprajzú gödrök leírása során maga Kovalovszki Júlia is idézőjelekbe tette a munkagödör szót.³⁸ Megjegyzendő, hogy az adott objektumtípus fal mellett elhelyezése nem egyedi, a fentebb hivatkozott, hajdúböszörményi példán túl a Lebény-Bille-dombi ásás 1656-os objektuma is egy olyan veremház volt, ahol a két T alaprajzú gödröt szintén az egyik oldalfalba ásták

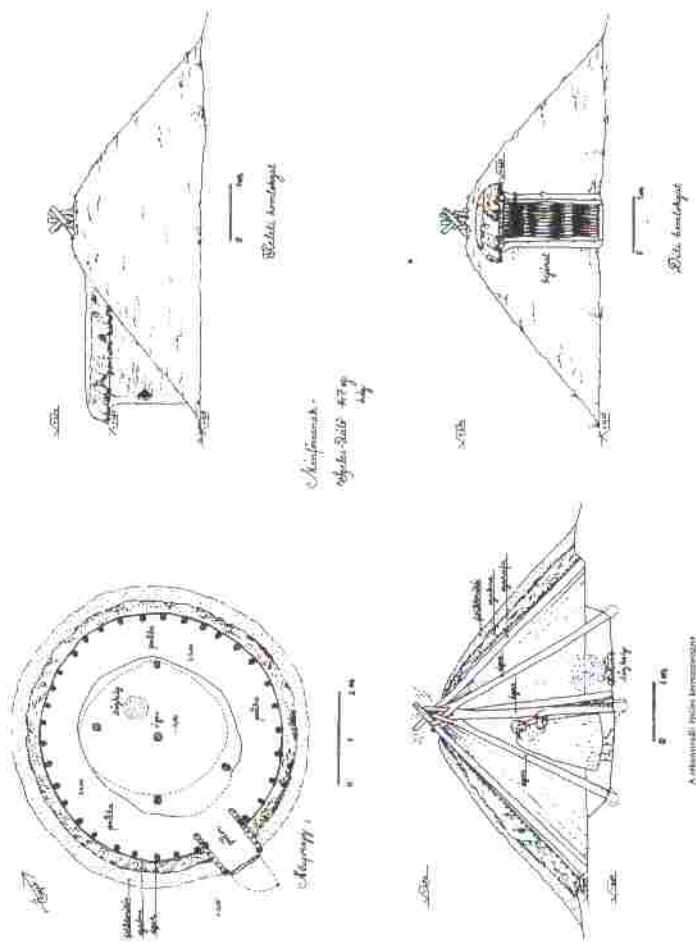
³⁸ KOVALOVSKY 1980, 34.

³⁹ TAKÁCS 2001, I. táblázat.

⁴⁰ KOVALOVSKY 2001, 87–88, 5–8. kép, 90–91, 10–13. kép, 95–96, 18–21. kép.

bele (6. ábra). Ezekben az esetekben pedig maguknak a gödröknek a hosszfallal melletti elhelyezése is az ülögödörként történő értelmezés ellen szól. A továbbiakban az Mh-s autópálya megelőző ásásain kibontott házak alapján vált lehetővé, mert ezeknél is több alkalommal sikerült kibontani és dokumentálni T alaprajzú veremházakat. Az e jelenségekkel leíró kutatók szintén elvetették a kis nyúlványokkal is rendelkező, téglalap alaprajzú, tapasztott falú gödrök Méri István által kidolgozott értelmezését. A két kis oldalnyúlvány – véleményük szerint – egy-egy olyan vájatként értelmezhető, amelyet a gödör lefedésére szolgáló deszkalapok számára alakítottak ki. A kép árnvalása érdekében egy korábbi dolgozatomban már közölt táblázatra utalunk, amely a Lebény-Bille-dombi veremházak „ülögödreiről” készült (1. táblázat).³⁹ A vizsgált lelőhely 90 veremháza közül 35-ben, azaz az esetek majdnem 39%-ában fordul elő „ülögödör”, 15 veremházban, azaz az esetek 16,6%-ában volt megfigyelhető egy-egy összetett alakú, vagyis T alaprajzú gödör, három veremházban, azaz az esetek 3,3%-ában pedig két-két ilyen gödör is kialakítottak. A T alaprajzú kis gödrökkel rendelkező házak esetében teljesen valószínűbbnek tűnik a tároló funkció, amit adott esetben a gödrök hosszanti fal melletti elhelyezkedése is megerősít. Azt is érdemes megjegyezni, hogy ha el-fogadjuk Sabján Tibor érvelését a veremházak padlójáról, akkor megszűnik a ház padlószintjébe mélyülő ülőhelyek kimutatásának a kényesere. A házak ugyanis a földre támaszkodó tetőszerkezet és a veremház gödre közötti padlakra is leülhettek. A magunk részéről azonban azt is veszélyesnek tartanánk, ha a Simonyi Erika, Tari Edit és Rác Tibor által megfogalmazott új elgondolás alapján automatikusan átértelmeznénk minden egyes „ülögödört”, különösképpen pedig az oldalnyúlványokkal nem rendelkezőket. Érdemes minden egyes esetet egyedi vizsgálatnak alávetni, és a gödör alakja, házon belüli helyzete alapján következtetéseket levonni egykori rendeltetéséről.

A „nyúlványvita” árnyékában némiképp elsikad az is, hogy az ezredfordulón Sabján Tibor további épületrékonstrukciókat is készített. A visegrád-várkert-dűlő, szintén téglalap alaprajzú házak számos, a szarvasgedeifől lenyegesen eltérő része utal arra, hogy nem szabad egyetlen ház részlet-megoldásait általánosítanunk.⁴⁰ A visegrádi objektum esetében ugyanis joggal vehető fel az oldal-falak létezése, az ún. földre támaszkodó („seggenülő”) tető helyett. Úgy tűnik, minden veremház végsősoron egy-egy olyan egyedi építmény lehetett, ahol a 10–13. század közberebe számos egy-szerű, köztegen forgó megoldás közül választhatott.

7. ábra. Egy kerek veremház (Ménfőcsanak-Szeles-dűlő, 147. objektum) rajzi rekonstrukciója.

Rajz: Sabján Tibor. SAUJÁN – TAKÁCS 2002, 3–5. kép nyomán

Fig. 7. Sketch reconstruction of a round-shaped sunken house (Ménfőcsanak-Szeles-dűlő, Feature 147). Drawing by Tibor Sabján, after SAUJÁN – TAKÁCS 2002, Figs. 3–6

A formai változatosság feltedezése iránti igény állhatott annak a hátterében is, hogy az ifjú kutató-nemzedék több tagja is megpróbálkozott a legnehezebben regisztrálható ház típus, a földbe ástott padlójú faház nyomainak a kimutatásával.⁴¹

A formai gazdagság gondolatokörének jegyében Sabján Tibor egy kerek alaprajzú veremházat is rekonstruált Ménfőcsanak-Szeles-dűlő lelőhely 147. objektuma alapján (7. ábra).⁴² E kis ház mérete és szabad tűzhelye arra utalhat, hogy ez az épület típusa a 10–11. század lakáskultúrájában nem létezett központi szerepet így mondhatni „mellátlanul” került a középkori házrekonstrukciókat bemutató kisrovavági emlékpark egyik központi helyére, és arra sincs semmilyen adat, hogy egy számszám lakóhelye lett volna.⁴³ A valós tényanyag értelmezés mögött.

A valódi megtelepítést azonban nem az újabb lakóház-rekonstrukciók és a belőlük szétárgazó

értelmezések szolgálhatták, hanem az Ordaszék-Bugaszeg lelőhelyen kibontott, földbe ástott olak.⁴⁴ E mélygödörű veremházak rekonstrukciója ugyanis teljesen bizonyított, hogy a magyar népi kultúrában még a 20. század első harmadában is megfigyelhető földlaknak legalább nyolc évszázados előtörténete van. A földbe ástott olak létezését először Méri István tudta bizonyítani a kardoskút-hatalkai gazdasági objektum részletekbe menő elemzése nyomán,⁴⁵ és téglalap alaprajzú, tűzőberendezés nélküli olak további példái is gyűjtődtek a szakirodalomból, lásd például a tiszafüred-

³⁸ BALINT 2002b; SIMONYI 2001.

³⁹ SABJÁN – TAKÁCS 2002.

⁴⁰ http://www.oodremka.hu/modules.php?name=Content&pa=show_page&pid=1 (az interneten meglátogathatósáink időpontja: 2007. 9. 25.).

⁴¹ NAGY et al. 2001.

⁴² Méri 1964, 28–36.

morotvaparti légalap alaprajzú, tűzfőberendezés és oszlophely nélküli épület.⁴⁴ Az ordacsehi objektumok abban a tekintetben jelentenek újdonságot, hogy alaprajzuk részletekig megegyezik a Nagyalföldön a 19. század végén és 20. század elején kitört földlakókkal.

A háziépítés új eredményeinek az áttekintésél magyortételek megkönyvit a *Nepi építészeti a Kárpát-medencében a horfoglalásról a 18. századig* főcímet viselő, Szolnokon megrendezett konferencia, pontosabban az itthangzott előadásokat közreadó tanulmánykötet.⁴⁵

A külső kemence hagyományosan a második leggyakrabban elemzett Árpád-kori települenségtípus. Jelentőségét már Méri István felismerte,⁴⁶ és érvélését elfogadva vizsgálták az adott objektumtípust az 1990 és 2005 között tevékenykedő településkutatók. A között példák alapján nem lehet kétséges, hogy Méri István jól és pontosan sorolta két alaprajzi típusba a külső kemencét. A sík külső kemence a gyakoribb kemencetípus. Az ilyen kemence egy kerék vagy ovális, tapaszított és boltzott sűtőfelületből, valamint az előtérben elhelyezkedő szinten ovális vagy lekerekített háromszög alakú munkagödörből szokott állni. Szakmai berkekben közhelyszertű ismeretnek számít, mégsem igaz: nem minden kemence sűtőfelületbe tapaszítottak edényvödöketet hőátviteli célzattal. Legáltalában nyíre gyakori a kavicssal állatsontok, sőt bizonyos szerves anyagok ugyanilyen célzattal felhasználása, de szép számmal találani olyan sűtőfelületet is, amelybe semmilyen anyagot nem tapaszítottak. A sík külső kemence menete igencsak különböző lehet, így a legkisebb mérfőcsanak-szeles-dűlői sík külső kemence (441. objektum) munkagödörrel együtt is csak mintegy másfél méter hosszúságú darab, negyvánezen a lelphelyen kibontottunk négy (417., 418., 438., 588. objektum). Az utóbbi másfél évtized ásatásai számos példával gazdagították az

olyan kemencék halmazát, ahol a munkagödörhöz egyenél több sűtőfelület csatlakozott. Méri István nyomán „kemencebokornak” szokás nevezni ezeket az összetett külső kemencéket, bár az utóbbi időben a könnyebben fordítható „kemencekomplexum” szakkifejezés is terjed. Egy sajátos objektumtípust azok a sík külső kemencék alkotnak, amelyeket egy veremház felhagyása után, annak gödörében alakítottak ki. A többsűtőfelületű külső kemence 1990 és 2005 között feltárt példái tovább erősítették Méri István megfigyelését arról,⁴⁷ hogy az egy munkagödörhöz tartozó sűtőfelületeket nem egyszerre használták. Így igen fontos feladat a kemencék pontása során megfigyelni a belső peridizációra utaló, sokszor csak apró nyomokat. A sűtőfelületek száma változó, bár az önmű több sűtőfelülettel rendelkező, azaz legalább négyszer megújított kemencebokrak már ritkák. A rekordot ismeretünk szerint egy ipolybelyi (Bielowce, Szlovákia) kemencebokrak tarfja, ahol nem kevesebb mint 13, részben már a használat idején szétrombolt, részben meg is újított sűtőfelület csatlakozott a nagyméretű munkagödörhöz.⁴⁸ A sík külső kemencék időrendjéről: az ilyen objektumok kimutathatók az Árpád-kornak mind a korai mind pedig a kései szakaszában és a 14. században is. Nem ismerünk olyan alaprajzi jellegzettséget, amely alapján a 10–13. századi sík külső kemencék halmazán belüli kisebb időrendi csoportokat lehetne szétválasztani.

Méri István 1952-ben írta le a külső kemencék második, jóval ritkább típusát.⁴⁹ E változat legfontosabb jellegzetessége az, hogy mind a munkagödör, mind pedig a boltzott sűtőfelület is erősen lejt. Méri „fűtőlokemencének” vagy „aknának” nevezte el ezt a típust,⁵⁰ mi ugyanerre 1993-ban az „aknakemence” szakkifejezést javasoltuk.⁵¹ További eltérés, hogy az aknakemence boltzott sűtőfelületének a szája rendszerint szélesebb, mint a sík változaté, az erősen átégett ajlrol pedig hiányzik az egyenes, aljú típus esetében általános, tapaszított sűtőfelület. Az 1990 és 2005 között feltárt aknakemencék megerősítik Méri István értelmezését, mely szerint a kemencéket leginkább hús vagy hal fűtésére használták.⁵² A 15 év feltárási alátámasztották az aknakemence területi elterjedéséről korábban kialakított nézeteket is: az adott objektumtípus mind a Nagy-, mind pedig a Kisalföldön, vagy a Dunántúl egyéb részein is kimutatható. Az elterjedésének természetesen nem szab határt Magyarország jelenlegi, 1919-ben meghúzott határa sem, így fellelhető ez az objektumtípus Délmagyarországon, azaz a Kisalföld északi részén is.⁵³ Egyetlen fontos párhuzamot idézünk nev szerint,

a tisztatűred-morotvaparti „VI. fel. 2. gabonatarlóó vermet”.⁵⁴ Annak ellenére, hogy ez az objektum még az 1980-as években került elő, kutatása már az 1990-es évek megelőző tevékenységeire jellemző eljárásrend alkalmazásával folyt.

Az aknakemence időrendje jól körvonalazható. Már az 1980-as években rendelkezésre álló adatok alapján is amellett lehetett érvelni, hogy az aknakemence az Árpád-kornak mind a négy évszázadában ismert volt. Az utóbbi másfél évtized ásatásai csak megerősítették ezt. Egy másik irányban viszont új eredményekkel kecsegtet a külső kemencék adatainak jelenleg is folyó gyűjtése és adattárba rendezése. Kiderült, hogy az előzmények tekintetében jelentős a különbség a külső kemence két típusa között. Míg ugyanis a sík kemence esetében jelentős számú előzmény mutatható ki a Kárpát-medence különböző régióiban, a népvándorlás kor összes évszázadában, az adatbázisban eddig összegyűjtött adatok tanúsága szerint az erősen lejtő aljú aknakemence csak a 10. századtól tűnik fel a Kárpát-medencében.⁵⁵

Kütdék

A kút volt az 1990 és 2005 közötti másfél évtized Árpád-kori falufeltáráinak másik súlyponti objektumtípusa. Bár az első Árpád-kori kút már az 1950-es évek elején napvilágra került,⁵⁶ csak az 1990-es évek nagy alapfelületű leletmentései tudtak rávilágítani ezen objektumtípus jelentőségére. A kútkutatás az Árpád-kori településkutatás legkevésbé önállóított ága. E tény annak a következménye, hogy az 1990 és 2005 közötti időszakban feltárt kútdék legáltalában a római korinak bizonyulnak.⁵⁷ Így a római kori „óslakosság” vagy „barbárok” (szarmaták és germánok) által épített kútdék vizsgálata határozta meg a kútkutatás egészét. Nem csekély mértékben annak következtében is, hogy a Kr. u. 1–4. század kúdjairól készült el elsőként egy olyan összefoglalás, amely a problematika átfogó szintű tárgyalására törekszik.⁵⁸

Az 1990 és 2005 közötti időszakban feltárt, és közlemény alapján is tanulmányozható Árpád-kori kútdék kör vagy ovális alaprajzúak, átmerőjük legalább másfél méter, de szép számmal akadnak három méternél szélesebbek is. Faluk függőleges vagy igen enyhén rézsűs. Mélységük a talajvíz elterjedése miatt változó, de minden esetben legalább 40–60 centiméterrel a víz megjelenésének a mélysege alá nyúlnak.⁵⁹ A 10–13. századi kútdék kialakításuk szempontjából három csoportra oszthatók. Az első csoportba olyan kútdék tartoznak, amelyeknek föld-

falán csak igen csekély vastagságú borítás nyomait lehetett megfigyelni. A között eszekből telve ilyen kútdék csak elvétve szöktak előfordulni a korszak felátárásein. Jóval gyakoribbak a második, illetve harmadik csoportba sorolható kútdék: ilyen esetekben vagy vesszőfóttal borították a falakat, vagy pedig négy levert colóp köré acsollak deszkatalat. Köd vagy tegfalalú kútdék ismeretünk szerint (még) nem sikerült példát találni Árpád-kori falvainkban.⁶⁰

A harmadik típus kútdék az elsőnek az elemzése nemcsak a típus ritkasága miatt nehéz, hanem a szerkezeti elemek hiánya miatt is. Az ásatások egy részén ugyanis semmilyen belső szerkezetet nem lehetett megfigyelni.⁶¹ Szerencsés esetben viszont kimutatható, hogy a kút ásó igemis védekeztek az objektum falairól lepergő talajszemcsék ellen – feltehetően valamelyik szerves anyagból, például nádval vagy gyékényből szőtt földfalakkal.⁶² A borítás, illetve az oldalfalak kitámasztására szolgáló építmény nélküli kútdék ritkasága egyszerű okra vezethető vissza: ilyen kútdék csak igen kötött talajokban, elsősorban a löszös, agyagos atfalajban lehetett kialakítani és folyamatosan használni.

A kútdék következő csoportja esetében a kút átmerőjénél jóval nagyobb átmerőű gödöröt ástak, majd pedig fűzfavesszőből fonott falal bélelték ki a kút gödörét.⁶³ A kőszárfonáshoz hasonlóan, függőleges vesszők alkotják a szerkezeti vázát, és ezeket fonták rá a vízszintes vesszőket. Mivel az ilyen kútdék esetében csak a talajvíz által konzervált, tehát a talajvíz minimális szintje a latti részeken figyelhető

⁴⁴ Laszlovsky 1991, 333, 9. kép. Értelmezésének javítása: Takács 1993.

⁴⁵ Egyetlen kivételként a 9. század második felére és a 10. század elejére keltezett kompját (Kornjatice, Szlovákia) 10/83. kementse említhető. Salkovszky – Vukolinszka 1987, 137. 4. ábra 1. A 9. század azonban ez esetben nem magából a leletanyagból, hanem a kerámiakutatás Magyarországon és Szlovákiában különböző módon kialakított időhatáraitól következtet.

⁴⁶ Cs. Sós 1963, 148, 39. tábla 3–4.

⁴⁷ Vaday 2003, 26.

⁴⁸ Vaday 2003.

⁴⁹ Mivel a vízszint magasságát az esetek túlnyomó többségében csak a mai talajvízszint alapján lehet mérni, a kapott eredmények természetesen eléggé bizonytalanok.

⁵⁰ A kőzközi kútdék az összefoglalás igényével elemző Nagy Agnes is csak a 14. századtól vonultat fel példákat ködől vagy tegfalal borítottakról. Nagy 2003, 349–350.

⁵¹ Nagy 2003, 348–349; T. Némethi – Takács 2003, 104, 127–131, 18–22. ábra.

⁵² Nádfontal erősihett kútdék ir le néprajzi gyűjtés alapján: Györfey 1941, 122.

⁵³ Nagy 2003, 349.

meg a fonás, nem dönthető el teljes biztonsággal, vajon a forrott fal a felszímgéret-e, vagy esetleg azt a felső szakaszon deszkafalal helyettesítették.

A kutak harmadik, legnagyobb csoportjába az ácsolt fabélesek rendelkezési objektumok tartoznak.⁶⁴ A kútbélesek szerkezeti szempontból két csoportra oszthatók. Mindkét esetben egy nagyméretű, kerék gödört ásták a kútépítés első fázisában, amellyel elértek a talajvíz szintjét. Ezután vagy fúrónálkából ácsoltak egy négyszög alakú építményt, a rönkök széléit csapolással illesztve egymáshoz, vagy négy vastag cölöpöt vertek le négyzet alakban a nagyméretű, kerék gödör középső részén, és ezek falait vízszintes sorokban deszkákkal borították be. Végül pedig, a kútépítés utolsó lépéseként a kumaradt külső részbe visszaiöltötték a földet, gondosan ügyelve arra, hogy a betöltés alsó szakaszra tiszta a gyagvagy homok kerüljön. Az utolsóként lert, cölöpvázra épített kút építési módja ezredketek ível át. Legkorábbi példái bronzkoriak.⁶⁵ A magyar néprajzi szakirodalom alapján pedig az is bizonyos, hogy a bődön, kopolya, ladás, vagy rovásos kútnak nevezett fabélesek kutak még a 20. században is készültek a magyar nyelvterület legkülönbözőbb részein.⁶⁶

A kutak bontása a megelőző feltárások legnehezebb feladatai közé tartozott, különösen a laza szerkezeti altalaj esetében. Ilyenkor csak masszív aládúcossal lehetett reménykedni a sikerben. A Kiskunfélegyháza-Halasz lelőhelyen feltárt kutak azt bizonyították, hogy a dúcolás biztosítására szolgáló faanyag beszerzése és a körülmenyes bontás munkája ez esetben is megterült.⁶⁷ A kibontott kútmadarvány a 13. századi, köznépi ácsmunka talán legfontosabb emléke. Az ásástási helyszínén felszedett és konzervált halasz faanyag fényes bizonyítékul szolgál arra, hogy a fűrészelt deszka nemcsak a késő középkorban tűnt fel a magyarországi közrendűek körében, hanem már bizonyosan ismert volt a 13. században is.

⁶⁴ Nagy 2003, 349–350.

⁶⁵ T. Németh – Takkács 2003, 98–100.

⁶⁶ MNL 3. (1982) 362–364. „kút”. (Balogh I. – Horváth M.)

⁶⁷ E tény példázata a Kiskunfélegyháza-halasz kutak feltárása. Soudovszki 2003.

⁶⁸ Bóna 1973, 4. térkép.

⁶⁹ Habovštiak 1961, 459. 8. ábra.

⁷⁰ Kovalovszki 1980, 5. kép.

⁷¹ Mesterházy 1983.

⁷² Mész 1952, 57–58.

⁷³ Méri 1962.

⁷⁴ Lásd például az alábbi ásásokat: Bóna 1973, 4. térkép; Kovalovszki 1980, 5. kép; Kovalovszki 1986, ásástási alaprajz.

áltában csak egyes pontokon „sűrűsödnek”. Keltetési nehézségek miatt azonban elég gyakran nem lehet eldönteni, hogy ilyen esetekben a „gödörpontok” valóban több lakóház állt-e egy időben egymás mellett, vagy az objektumok halmaszerű elhelyezkedése csak az időbeli egymás utánosság alaprajzi vetülete.

Az 1980-as évek első felében is a terepbejárás térképek elemzése alapján sikerült tovább bővíteni az Árpád-kori falu szerkezetét taglalo ismeretanyagot. Három kutató is tevéveljárta egy a történelmi szakálal már többször is hangsúlyozott tényre.⁷⁵ A régészeti terepbejárások adatai alapján sikerült bizonyítani azt, hogy az „átlagos” kiterjedésű faluhelyek mellett régészettileg is kimutathatóak az apró, csak néhány objektumból álló, „szállászerű” – egy másik megfogalmazás szerint, „tanyaszerű” – települések nyomai.

Az 1990 utáni időszakban természetesen nem a nagy kiterjedésű feltárások hiánya, hanem a közlemények csekély száma akadályozta a kutatást. Alig néhány előzetes közlés tartalmazott alapvető képet,⁷⁷ mint arról az előzőekben már szóltunk, a közlemények írói inkább az egyes objektumtípusokra, jelszerű a veremházakra koncentráltak. Az utóbbi évek Árpád-kori településkutatásában a kiállítási katalógusokban vált elterjedt gyakorlattá az alapterképek közlése, elsősorban a munkálatok igen nagy kiterjedésének az érzékeltetése érdekében.⁷⁸ Az alapterképek közlése azonban csak akkor lendíthető fel a településkutatásokat, ha ezeken már sikerült elkülöníteni az egyes, rövidebb időrendi fázisokat. Ennek hiányában ugyanis igen gyakran láthatatlan felismerési azokat a tényezőket, amelyek egy-egy adott település alakulását a leginkább befolyásolták.

Nagy általánosságban kimondható, hogy a jelen kutatást egy sajátos, a közlés szintjén megnyilvánuló adathiány (azaz a hiányos előzetes közlés) határozza meg, amely minimalizálja a megalapozott következtetések levonásának esélyét. A kutatók néhány közlő alaprajz alapján alakítanak ki általánosító véleményét, és ezt esetenként kiegészítik az adott régész személyes tapasztalataival, illetve az ásások látogatása során szerzett élményekkel. Így fordulhat elő, hogy a téma két alapelemében még manapság is Szabó István 1966-os és Malsay Ferenc 1971-es, írott forrásokra alapozó monográfiája.⁷⁹ Égető szükség volna tehát egy olyan nagyszabású régészeti adatbázis közlésére, amely alapot szolgáltatna pontosabb következtetések kimunkálásához.

A kedvezőtlen helyzet ellenére az utóbbi mástól évtizedben több ponton is sikerült bővíteni az Árpád-kori falusias települések szerkezetéről össze-

gyűjtött ismeretanyagot. Az új eredmények inkább bővítik, semmint megkérdőjelezik az 1950-es és 80-as évek között kialakított képet, bár ez utóbbira is akad példa. A fejlődés iránya a veremház-alaprajzokéhoz hasonlít. A település-alaprajzok esetében is egyre inkább bebizonyosodik az, hogy az esztendő növekedése nem az egysegedés, hanem a változatok egyre nagyobb számának a regisztrálás irányába halad.

A rendelkezésre álló adatállomány alapján legálabb három részre kell osztani a feltárt Árpád-kori falusias településeket. A Méri István által leírt falvak, illetve az 1970-es évek végén elkülönített szállászerű településeken kívül kimutatható egy harmadik településtípus, egy szőrt jellegű is. Meg kell jegyezni, hogy a harmas felosztás nem jelent teljes újdonságot, hasonlóra van példa mind a német nyelvterületen, mind pedig Nagy-Britanniában. (Ézt jelzi a településtípus-megnevezések harmas tagozódása is. Németül: *dörfliche Siedlung, zerstreute Siedlung, Einzelhofsetzung; angholul: village-like settlement, dispersed settlement, nucleated settlement.*)

Az alapterképek alapján elkülöníthető három típusról érdemes külön-külön is szólni. A Moson-szentmiklósi-Pál-majori, valamint a Hegyeshalom-Hoidas lelőhelyen kibontott Árpád-kori települések sorolhatók a szállászerű települések kategóriájába (8–9. ábra).⁸⁰ A mosonszentmiklósi lelőhelyen nyolc hektáros területre sikerült feltárni egy neolitikus település vizsgálata kapcsán. A terület különböző pontján összesen három Árpád-kori településesség került napvilágra, és a szelvények elhelyezkedése alapján nem is várható több 11–13. századi objektum. A Pál-majortól némiképp eltérő képet mutat a heggyeshalom-hoidasi lelőhely, itt ugyanis 21 Árpád-kori települési objektum került elő két csoportban. Mivel a két csoport egymástól időrendileg is elkülönül, a lelőhely esetében minden valószínűség szerint két tanyaszerű település maradványaital állunk szemben. Valamivel összetettebb képet mutat Lebény-Kaszás-domb lelőhely Árpád-kori fázisa (10. ábra). Itt szintén két csoportban található az Árpád-kori objektumok, és a két csoport objektumai azonos időrendi fázisba

⁷⁵ JANOVICH 1985, 285–286; MIKLÓS 1985, 237–238; LASZ-LOVSKY 1986a; LASZLOVSKY 1986b.

⁷⁶ BRLENYEV 1948, 39–62; MAJOR 1960, 38–39; BOLLÁ 1961.

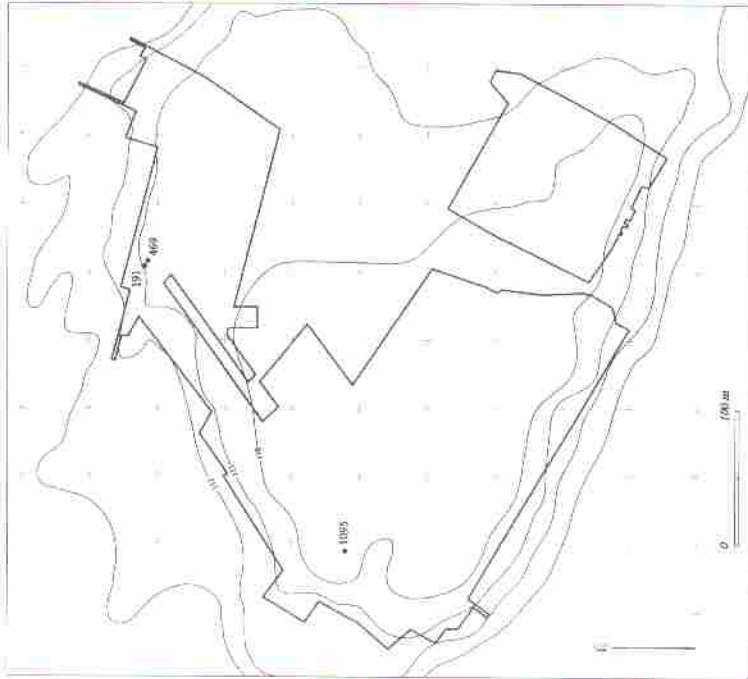
⁷⁷ A korábbi szakirodalmat áttekintette: LASZLOVSKY 1986a, 248.

⁷⁸ Lásd például: Takkács 1996a, 217.

⁷⁹ Egyetlen, kiragadott példaként lásd: *Régészeti kintások Pest megye 2006*, 38, 40, 41. szb.

⁸⁰ Szabó 1966; MALSAY 1971.

⁸¹ Takkács 2000, 244–248.

8. ábra. Mosonszentmiklós-Pál-major. Az Árpád-kori települések topográfiai képe a feltárások összkiterjedését szemléltető térképvázlaton.
Rajz: Figler András

Fig. 8. Mosonszentmiklós-Pál-major. Topographical representation of Árpadian-era settlement features on a sketch map showing the full extent of the excavations.
Drawing by András Figler

sorolhatók. Így képtelen szövege a tanyaszerű struktúra megkétszereződésével állunk szemben. E sajátos, a tanyaszerűnél nagyobb, a falunál viszont kisebb települési struktúra írható le nézetünk szerint szórt jellegű településként.

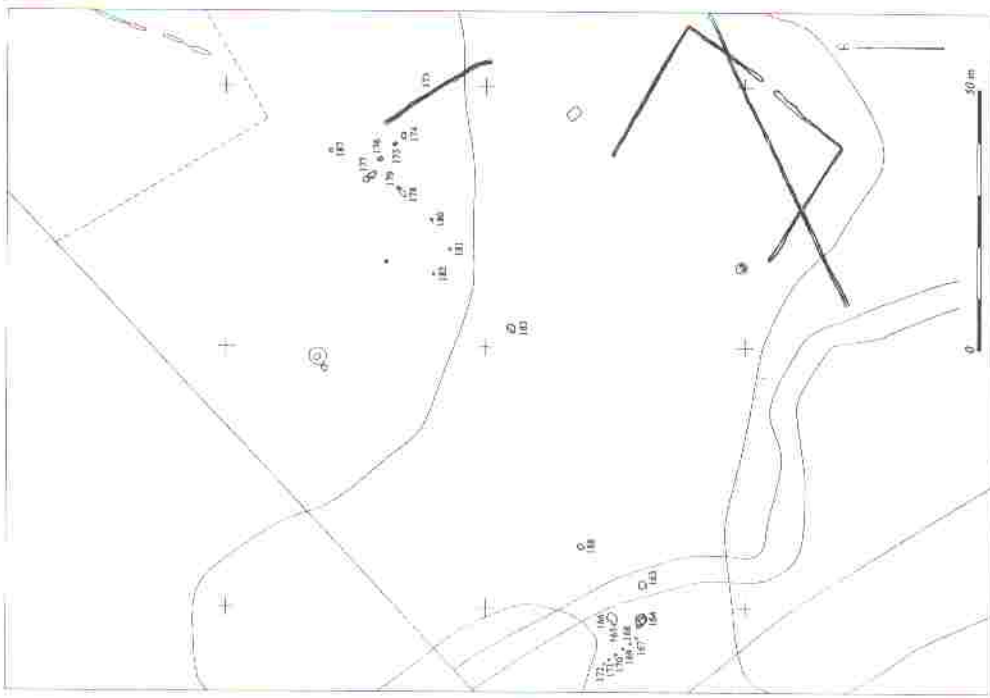
A szállászerű, illetve a szórt települési struktúra az Árpád-kori település kutatás talán legkevésbé ismert része. Így joggal remélhető, hogy elemzése még igen sok újdonságot tartogat a kutatók számára. Csak egyetlen egy lehetséges kiindulópont, az egy, általunk 2000-ben összeállított táblázatra utalunk (II. táblázat).¹⁹ A települések számszerű megközelítését bemutató táblázat alapján nyilvánvaló, hogy – legalábbis a Kisalföld vonatkozásában – hiányos az egyes kisméretű, szállászerű vagy szórt jellegű települések objektumspektruma. A táblázatban szereplő nyolc település közül egyetlen egy olyan sem akad, ahol egyszerre lett volna veremház, tárolóverem, külső kemenccé, oszlophely

¹⁹ Takkács 2000, 244–248.

²⁰ Takkács 1996a, 217.

9. ábra. Hegyeshalom-Holdás. A feltárás alapterképe az Árpád-kori települések jelölésével.
Rajz: Figler András

Fig. 9. Hegyeshalom-Holdás. Ground map of the excavation with indication of the Árpadian-era settlement features.
Drawing by András Figler

csak a belső szerkezetet kijelölő árkok alkalmasak, a karámokat határoló árkok viszont nem.

Egyes esetekben az árkok nemcsak párhuzamos, hosszukas felületeket határolnak, hanem szabályos téglalapokat is. Budapest-Kákosfalva-Ujmajor lelőhelyen teljesen szabályos, téglalap alakú beltelkek-ből és a közöttük vezető utcából áll a 13. századi falu.²⁰ Az újmajori lelőhelyen feltárt település szabályossága oly nagy, hogy az már mindenképp túlmutat a Méri István által leírt szórt és rendszertelen településképen. Csak további településelmzések dönthetik el, vajon itt egy kivétel esettel számol-

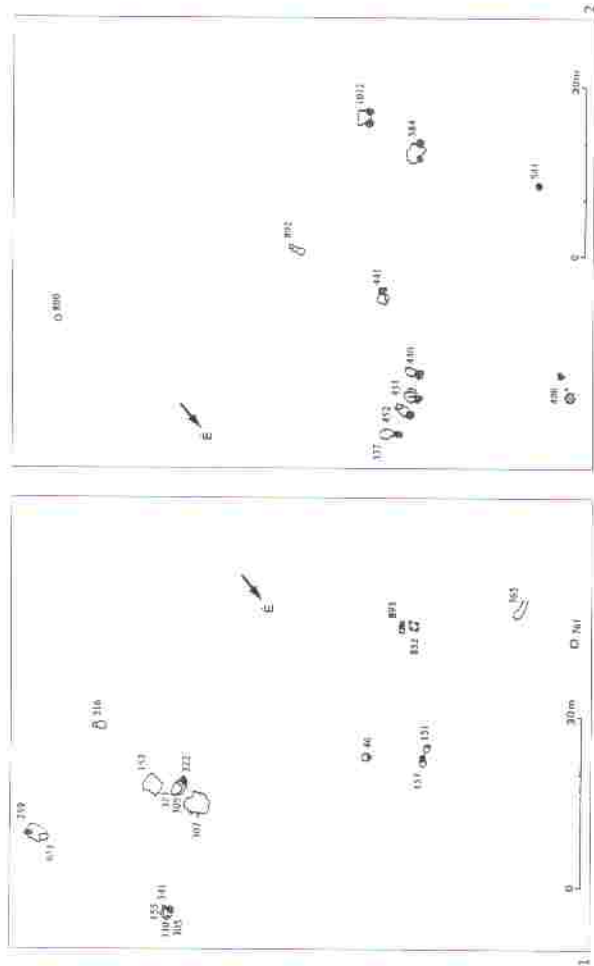
hatunk-e, vagy az újmajori összesítő alaprajz egy eddig kevésbé ismert típus példájának tekinthető. Megjegyzendő, hogy az újmajori lelőhely semmiképp sem köryvelhető el a szabályosság első példájának. A szabályos telekosztás egy-egy eleme már fellelhető volt az Aloyz Habovštiak által 1961-ben közölt helyny-simítási alapterképen is.²¹ Megfigyelhető, hogy sem az újmajori, sem pedig a simított lelőhelyen a házak helye nem szétáradt meg a

²⁰ BINCZE 1999, 42, 12. kép 72, 42. kép.

²¹ HABOVŠTIK 1961, 459, 8. ábra.

és árkok. E hiány tényét egyelőre csak rögzíteni tudjuk, magyarázni nem.

Attérve a falusias jellegű településekre, a Méri István által megfogalmazott megfigyelésekhez leginkább közelítő telepfeltárások esetében az ásatási felületet árkok szabdalják szét. Ezek többé-kevésbé azonos vagy legalábbis hasonló nagyságú felületeket választanak el egymástól. Elég gyakoriak a párhuzamosan futó árkok. Ilyen párhuzamos árkok szabdalják nagyjából azonos területi egységekre a méntőcsanak-széles-dűlői lelőhely középső harmadát,²² s bizonyítékot szolgáltatnak egyben arra is, hogy egy-egy település ilyen jellegű lehatárolása már az Árpád-kor korai harmadában is előfordulhat. A széles-dűlői lelőhely egy további lényeges tanulmánynak a szerkezetét egy-egy nagyméretű, téglalap alaprajzú karám határozza meg. A települési objektumok ilyen elrendezése egy lehetséges tevedési forrássá hívja fel a figyelmet. A feltárási alapterképek elemzése során fókuszolt mériékben érdemes szem előtt tartani azt, hogy a telepszervezet vizsgálataira

10. ábra. Lébény-Kaszás-domb, térképvázlat az Árpád-kori településegekről. Rajz: T. Németh Gabriella
Fig. 10. Sketch map of the Árpádian-era settlement features at Lébény-Kaszás-domb.

Drawing by Gabriella T. Németh

léglálap alaprajzú telkeken belül. Ha tehát további felmérések is bizonyítják a szabályos beltelek levezését az Árpád-korban, a kutatás egyik hangsúlyává kell válnia a ház helyének pontos vizsgálata, úgy, hogy a hely kijelölését befolyásoló tényezőket minél pontosabban leírjuk.

A simitói és az újmajori településhez képest az ellenkező véglélet képviselik az olyan feltárások, ahol árkok egyáltalán nem, vagy csak elvétve kerültek napvilágra. Ilyen esetekben a település belső szerkezete halmazzszerűnek tűnik. Az is igaz

azonban, hogy éppen az ilyen összesítő térképek esetében lehet a leginkább megfigyelni azt, hogy a veremházak hosszanti sorokba rendeződnek. A veremházak ilyen elrendeződése a lébény-Bille-dombi feltáráson is szembetűnő (11. ábra).⁸⁵ A részletes időrendi elemzések hiánya miatt azonban nem lehet eldönteni, hogy e „sorok” valódiak-e, azaz az egyes veremházak ténylegesen azonos időben álltak-e. A fentebb már idézett veresegyház-ivacsi feltárás negatív tapasztalata jelenleg is irányadónak tűnik.

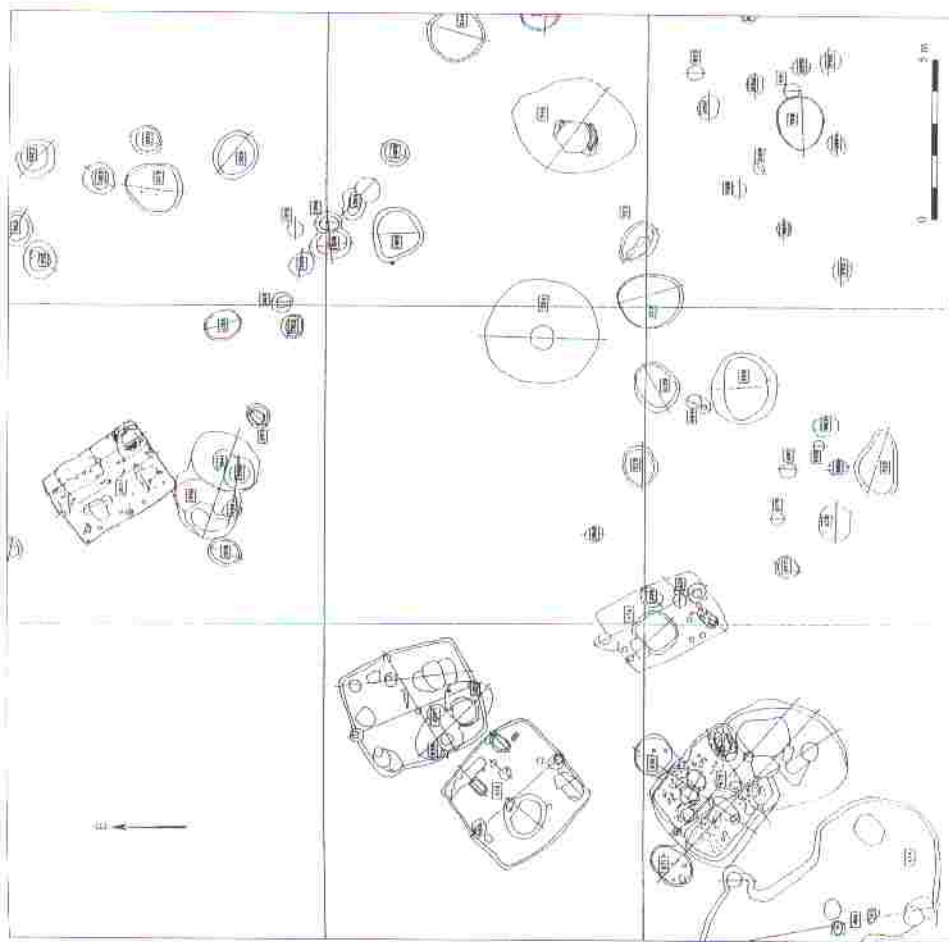
A NAGY ALAPTERÜLETŰ MEGELŐZŐ FELTÁRÁSOK TUDOMÁNYOS ÉRTÉKÉRŐL

A nagy kiterjedésű leletmentések ellen felhozott komoly ellenvetések tűnhet – különösen első megközelítésben – a munkálatok célszerűségének a vitatása. Vékony Gábor jutott el az ilyen irányú gondolatok tételen megfogalmazásáig.⁸⁶ A magyar

régészetnek az ezredfordulóg elért eredményeit taglaló kötetben közölt érvelése szerint a nagy kiterjedésű leletmentések folytatását alapvető módon megkérdőjelezi egy körülmény, nevezetesen az, hogy a humuszréteg gépi úton kerül eltávolításra.

⁸⁵ TAKÁCS 1996a, 216, 6. tábla.

⁸⁶ VÉKONY 2003, 21. „A nagyberuházásoknál ugyanis a régészeti információk többségét tartalmazó felső réteget

11. ábra. Lébény-Bille-domb, Alapterkép, a 10–11. századi telepobjektumok jelölésével.

Rajz: T. Németh Gabriella, Tamás Veronika

Fig. 11. Lébény-Bille-domb, Ground map, with 10th–11th-century settlement features marked.

Drawing by Gabriella T. Németh and Veronika Tamás

így ugyanis – a hivatkozott felfogás szerint – elvész a legfontosabb: a humuszréteg kézi bontása által összegyűjtött információmenyiség.

Vékony Gábor ellenvetését nem szabad figyelmen kívül hagyni. Tényszerűen igaz ugyanis az, hogy a gépi földelhorlás miatt megsemmisül mindaz, amit a felső, rendszerint polvogatott humuszréteg a múltból megőrzött. E körülmény

következtében nem beszélhetünk teljes telepfejtéről még akkor sem, ha az alapterkép tanúsága szerint a megelőző feltárás során valóban sikerült kibontani a település egészét.

Egy kis-tudománytörténeti kitérőt kell tennünk a veszteség mértékének a reális felméréséhez. László Gyula hívta fel elsőként a magyar kutatás figyelmét a humuszrétegben rejlő leletek fontosságára a